

<https://www.doi.org/10.31918/twejer.2253.1>

e-ISSN (2617-0752)

p-ISSN (2617-0744)

کورد له جوگرافیای دهوله تی سهفه ویدا (۱۷۲۲-۱۵۰۱)

م. نعمت شههاب حاجی

پ. د. خلیل عهلی موراد

کولیتژی ئاداب- زانکوی سه لاهه دین

کولیتژی ئاداب- زانکوی سه لاهه دین

nimat.haji@su.edu.krd

khalil.murad@su.edu.krd

پوخته:

به دامه‌زرانی ده‌وله‌تی شیعه مه‌زه‌بی سه‌فه‌وی (۱۵۰۱-۱۷۲۲) له ئێزانی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌هه‌م جوگرافیای گرنه‌گ و ناوچه ده‌وله‌مه‌نده‌کانی کوردستان که‌وتنه‌ به‌ر هێزنی سوپای وێرانکه‌ری قزلباش. ئەگه‌رچی به‌ هۆی به‌رفراوانیی ده‌سه‌لاتی سه‌فه‌ووبییه‌کان و داگیرکردنی به‌رده‌وامی ناوچه‌کانی کوردستان له‌لایه‌ن هێزه‌کانیان، له‌ راستیدا ده‌ستنیشانکردنی مه‌ودای راسته‌قینه‌ی جوگرافیای کورد له‌م سه‌رده‌مه‌دا، کاریکی هه‌تا بلیی ئەسته‌مه، چونکه‌ کۆمه‌لی هۆکاری کاریگه‌ر وه‌کو به‌هێزی و لاوازی ده‌سه‌لاتی حاکمانی سه‌فه‌وی و میرانی کورد له‌ لایه‌ک و رێژه‌ی ناسه‌قامگیری ده‌سه‌لاتی هه‌رکامه‌ له‌ ناوخۆ و مملانی ده‌ره‌کییه‌کان بۆ ده‌سته‌به‌سه‌رداگرتنی ناوچه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی کوردستان له‌ لایه‌کی تر، له‌ سه‌ر سه‌قامگیر نه‌بوونی ئەم سنوورانه، رۆلێکی حاشاهه‌لنه‌گریان هه‌بوو. له‌ سۆنگه‌ی ئەم توێژینه‌وه‌یه‌دا به‌ مه‌به‌ستی ده‌ستنیشانکردنی جوگرافیای کورد و سنووری راسته‌قینه‌ی ناوچه‌ کوردنشینیه‌کان له‌ سه‌رده‌می سه‌فه‌ووبییه‌کان، به‌ سووده‌رگرتن له‌ سه‌رچاوه‌ په‌سه‌نه‌ میژووبییه‌کانی ئەو سه‌رده‌مه‌ په‌نا ده‌به‌ینه‌ به‌ر ویناکردنی سنووری نشتیمان و ناوچه‌کانی ئەو میرنشین و ده‌سه‌لاته‌ خۆجێییانه‌ی که‌ له‌م ماوه‌یه‌دا کورده‌کان تیندا نیشته‌جێبوونه‌ و هه‌روه‌ها هه‌ندێ له‌ ناوچه‌ دوورده‌ستانه‌ی وه‌ک خۆراسان و گه‌یلان و مازنده‌ران که‌ کۆمه‌لی له‌ هۆزه‌ کورده‌ په‌سه‌نه‌کانی کوردستان له‌ لایه‌ن شایه‌کانی سه‌فه‌وی به‌ مه‌به‌ستی سیاسی و سه‌ربازی له‌ ناوچه‌ دێزینه‌کانی خۆیان دایانبراند و دوورخرانه‌وه‌ و به‌ره‌ به‌ره‌ له‌و شویتانه‌ نیشته‌جێکران و ژماره‌یه‌کی زۆریایشیان ئیستاش له‌ گه‌لدا‌بێ هه‌ر له‌ وێ ماونه‌ته‌وه‌.

وشه‌ کلیلییه‌کان: ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی، نشتیمانی کوردان، جوگرافیای کورد، میرنشینیه‌ کوردیییه‌کان، ناوچه‌ کوردنشینیه‌کان.

كورد له جوگرافياى دهوله تى سهفهويدا (۱۷۲۲-۱۵۰۱)

پيشهكى:

ئاشكرايه كه ههبوونى پهيوه ندى و كارىگه رى هاوبه ش له نيوان ميژوو و جوگرافيدا راستييه كى حاشاهه لئه گره، چونكه ئه م دوو زانسته به رادهيهك تيگنالا نىكى دىرين و نزيكيان ههيه و پيگه وه لكاون، كه خويندنه وه و به ده سته ينانى زانيارى ورد و تيرامانى قول له چوئيه تى سهره لدان و چه گره كردنى رووداوه كان به جيا و ته نانه ت به بى سوودهرگرتن له ئه وى تر ئه نجاميكي دلنياكه ر به ده سته وه نادات. بويه ههر له دىر زه مانه وه گوره ميژوونووسانى مروقايله تى باوه ريان وابووه كه ميژوونووسه سهركه وتووه كان كه ساننن كه وا بتوانن له چوارچيوه تى توئينه وه كاناندا سوودىكى پتر له زانستى جوگرافيا وه رىگرن تاوه كو له ريره وى زه مهنى پيگه يشتنى ميژوودا، رووداوه كان له جيگه و پيگه ي جوگرافيدا ساغبه نه وه. له روانگه ي ئه م بوچوونه زانستيه دا پهيوه ندى ناوچه يى له نيوان رووداوه ميژووييه كان ده سته پنده كات و جوگرافياى ميژوويش له شيوازى داينگه و شوينى سهره لدان و چه كه ره كردنى رووداوه كان وهك خاليكى زيرينى پيگه وه به ستنى رووداوه كان و نزيكترين و به هيزترين جوړى پهيوه ندى ليكدانه براو و ته واوكه رى ئه م دوو زانسته له دايدكه بى. جوگرافياى ميژوويى زانستيه كه شووناسيكي دووانه ي ههيه، ههروهك جوگرافيزانى ناودارى ئه لمانى كارل رپتر (۱۷۷۹-۱۸۵۹) ده لىت: جوگرافيا به بى ميژوو، لاشه يه كى بى روچه و ميژووى بى جوگرافياش وهك مروقايله تى بى نشتيمان وايه كه بو راست و چه پ ده روات بى ئه وه ي هيچ ده رئه نجاميكي سوودبه خشى هه بى، جوگرافيا سه كوئى ميژووه و ميژووش شانوگه ريبه كه كه له سهر ئه م سه كوئيه له لايه ن ئه كته ره مروقه كان نواندى بو ده كريت.

لهم پروانگه‌یه‌وه که توژیژهر به‌ته‌مایه له میژووی کورد له جوگرافیای ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویدا بکۆلیته‌وه، ئەگەرچی له راستیدا به‌هۆی شیوازی ژیانی کۆچه‌رایه‌تی و سیاسه‌ته تونده‌کان و پلان و پیلانه داپژیژراوه‌کانی شایه‌کانی سه‌فه‌وی دژ به کورد له پیناوه‌په‌رش و بلاوکردنی ناو سنووری به‌رفراوانی ده‌وله‌ته‌که‌یاندا، ده‌ست‌نیشانکردنی ته‌واوی سنووری جوگرافیای ئەم‌گه‌له‌په‌رته‌وازه‌یه‌ کاریکی هه‌تا بلیی دژواره، به‌لام لێره‌دا هه‌وله‌ده‌ین له‌ریگه‌ی تیرامانیکی زانستی و تیشک‌خستنه‌سه‌ر پیناسه‌ی کورد له‌ پروانگه‌ی میژوونووسه‌ دیاره‌کان و ده‌سته‌بژیژریک له‌ رۆژه‌لاتناسه‌ ناوداره‌کان که‌ کاریان له‌ سه‌ر په‌چه‌له‌ک و نه‌ژادی کورد کردووه، ئینجا له‌ گۆشه‌نیگای جوگرافیای میژوویی و به‌ تاییه‌ت مۆنوگرافی (ناسینی ناوچه) ئەو ناوچه‌یه‌ی که‌ کورد به‌ درییایی سه‌رده‌می فه‌رمانه‌ه‌وایی سه‌فه‌وییه‌کان تیندا ژیاوه و به‌ سووده‌رگرتن له‌ سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌ په‌سه‌نه‌کان هه‌تا بۆمان ده‌ره‌خسیتی جیگه‌ و پیگه‌ی جوگرافیای کورد و سنووری نشینگه‌کانی لهم سه‌رده‌مه‌ گرنگه‌دا که‌ جوگرافیای سیاسی و سنووره‌کانی فه‌رمیی ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویش به‌ هۆی شه‌ره‌ مالمویرانه‌کانی له‌گه‌ل دراوسینکان به‌ گشتی و ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ تاییه‌تی، زووبه‌زوو ئالوگۆری به‌سه‌رداده‌هات، ده‌ست‌نیشانیکه‌ین. هه‌لبێژاردنی ئەم‌بابه‌ته‌ وه‌ک په‌رسیاری سه‌ره‌کیی ئەم‌ توژیژینه‌وه‌یه‌ به‌ مه‌به‌ستی گه‌ران به‌ دوا‌ی وه‌لامیکی پوون و ئاشکرا که‌ ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ گرنگی له‌ راده‌به‌ده‌ری هه‌ولدان بۆ ویناکردنی سنووری نشتیمانی گه‌لی کورد له‌ جوگرافیای ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی (۱۷۲۲-۱۵۰۱) که‌ تاکو ئیستا هه‌یج توژیژهریک به‌ سه‌ریدا نه‌په‌رژاوه، بۆیه‌ پیووسته‌ زۆر به‌ وردی بخه‌ریته‌ به‌ریاس و لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی بابه‌تیانه‌.

بۆ نووسینی ئەم‌ توژیژینه‌وه‌یه‌ و به‌ تاییه‌ت له‌ ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌مدا زیاتر جه‌خت له‌سه‌ر سه‌رچاوه‌ په‌سه‌نه‌ میژوویی و جوگرافیاییه‌کان کراوه‌ له‌وانه‌: کتیبه‌ به‌ نرخه‌که‌ی البلدان، ی‌یعقوبی، کتیبی "المسالك والممالک" ی

الاصطخرى، كتيبى "صوره الارض"ى ابن حوقل، كتيبى "معجم البلدان"ى ياقوتى حموى، كتيبى "نهايه الارب فى فنون الادب"ى النويرى، كتيبى "وفيات الاعيان و انباء اهل الزمان"ى ابن خلكان، كتيبى "الروض المعطار فى خبر الاقطار"ى الحميرى، كتيبى "نزهه المشتاق فى اختراق الافاق"ى الادريسى، كتيبى "التنبيه الاشراف"ى المسعودى، كتيبى "تاريخ المختصر الدول"ى ابن عبرى، كتيبى "مسالك الابصار فى ممالك الامصار"ى العمري، كتيبى "الاماكن او ماتفق لفظه و افترق مسماه من الامكنه"ى الهمدانى، كتيبى "مجمع الانساب"ى شبانكاره‌اى و كتيبى "المواعظ والاعتبار بذكر الخطط و الآثار"ى المقرئى ههروه‌اى بؤ هه‌رچى ده‌وله‌مه‌ندكردى باسه‌كه‌مان هه‌ولمانداوه كه‌وا ئه‌و سه‌رچاوه ميژووييانه‌ى كه‌ له‌ ماوه‌ى فه‌رمانه‌وايه‌تى ده‌وله‌تى سه‌فه‌ويدا نووسراون كه‌لك وه‌ربگريه‌ى وه‌ك: عالم آراى صفوى و جه‌هانگشاي خاقان و تكمله‌ الاخبارى عبدى به‌گى شيرازى و شه‌ره‌فنامه‌ى مير شه‌ره‌فخانى بدليسى و تاريخ عالم آراى امينى و په‌رتوكه‌ پربايه‌خه‌كه‌ى اسكندر به‌گى تركمان ميژوونوسى سه‌رده‌مى شا‌عه‌باسى يه‌كه‌م به‌ ناوى "تاريخ عالم آراى عباسى" و هه‌روه‌ا كتيبكه‌كانى احسن التواريخ و حبيب السير و نزهه‌ القلوب.

له‌لايه‌كى ديكه‌وه‌ كتيبى "خلاصه‌ التواريخ"ى قاضى احمد بن شريف الدين الحسين الحسينى القمى، له‌ سه‌رچاوه‌ ديار و به‌رچاوه‌كانى ئه‌و ماوه‌ ميژووييه‌ داده‌نرين، كه‌ له‌ زور شوينى تويژينه‌وه‌كه‌ سوودى لى وه‌رگيراوه‌، چونكه‌ نووسه‌ر هاوده‌مى هه‌ريه‌كه‌ له‌ شا‌ته‌ماسبى يه‌كه‌م و شاسمايلى دووه‌م و محهمه‌د خوابه‌نده‌ و سه‌ره‌تاكانى حوكمرانى شاعه‌باسى يه‌كه‌م بووه‌. دياره‌ نووسه‌رى ئه‌م كتيبى له‌ نووسينه‌كانيدا پشتى به‌ به‌ چه‌ندين سه‌رچاوه‌ى ره‌سه‌نى پيش خوى ستووه‌، وه‌ك (صفوه‌ الصفا و حبيب السير و فتوحاتى شاهى و تاريخ جهان آرا) كه‌ ئه‌مانه‌ش بايه‌خى سه‌رچاوه‌كه‌يان له‌ پووى وردى زانياره‌كان

فراوانکردوو. جگه له مانهش ههولمانداوه سوود له ژمارهیهکی بهرچاوه له ماستهنامهی بلاونهکراوهی فارسی و کوردی وهبرگین که هه رکامهیان زانیاری زور بهنرخ و شایانی به تویژینهوهکهمان گه یاندوو و چه ندین تویژینهوهی تریش به زمانهکانی کوردی، عه ره بی ئینگلیزی بو هه رچی پتر دهوله مه ندبوونی بابه ته که مان سوودمانی پی به خشیوه.

ئه م تویژینه وهیه له پیشه کیهک و پینج ته وهری سه ره خو پیکهاتوو که بریتین له: ۱- ره چه له کی کورده کان ۲- چه مکی کورده کان وهک دهسته وازهیه کی جوگرافیای له سه رچاوه میژوو ییه کاند. ۳- دیاری کردنی سنووری جوگرافیای ناوچه کورده شینه کان ۴- جوگرافیای کورد له سنووری دهوله تی سه فه وی. ۵- سنووری میرنشین و دهسه لاته کوردیهییه کانی سه رده می سه فه وی. له ته وهری یه که م باسی رهگ و ره چه له کی گه لی کورد و بیردوزه دیار و بهرچاوه کانی له مه ر ئه م بابه ته ده که یین و ههولمانداوه به شیوازیکی زانستیانه به سوودوهرگرتن له گرنگترین تیوره دیاره کانی تویژهره ناوداره کانی ئه م بواره بو ده رخستنی رهگ و ره چه له کی راسته قینه ی گه لی کورد سوودوهرگین و تیشک بخه یینه سه ر لایه نه شاراوه کانی. له ته وهری دووهم باسی چونه تیی به دیارکه وتنی چه مکی کورده کان وهک دهسته وازهیه کی جوگرافیای ده که یین و به سوودوهرگرتن له و سه رچاوه میژوو ییه نه ی که وا بو یه که مین جار ئه م دهسته وازه یان به کاره یناوه بابه ته که ده رخینین. له ته وهری سییه م ههولمانداوه به سوودوهرگرتن له سه رچاوه ره سه نه میژوو یی و جوگرافیاییه کان سنووری ناوچه کورده شینه کانی بهر له دهوله تی سه فه وی ده ستیشانبکه یین. له ته وهری چوارمدا به سوودوهرگرتن له سه رچاوه کانی سه رده می سه فه وی جوگرافیای کورد له م سه رده مه دا دیارده که یین و له ته وهری پینجه میشدا سنووری میرنشین و دهسه لاته خو جیییه کوردیهییه کانی سه رده می سه فه وی له وانه میرنیشینی ئه رده لان، ویلیه تی کرماشان، میرنشینیی موکریان، لورستان و

کۆچەرایەتی و پەرتەوازه‌بوونی ئەم گەله دەست‌نیشانکردنی سنووری جوگرافیای کورد لە سەر دەمه جیاوازه‌کان کارێکی ئاسان نییه (اشپولر، ۱۳۷۳: ۴۳۵-۴۳۶؛ پولادیان، ۲۰۱۳: ۶۲-۶۷). هاوکات لە گەل ئەم بۆچوونەدا، گەرە توێژەری ناوداری بەریتانی "دیفیدمه‌کنزی" (۱۹۲۶-۲۰۰۱) لە یه‌کی له توێژینه‌وه‌کانیدا له ژیر ناوی "په‌چه‌له‌کی کورده‌کان" گەلی کورد به یه‌کی له کونتین و په‌سه‌نتین گه‌لانی ناوچه‌ی پوژه‌لاتی ناخین ناو ده‌بات، که سه‌ره‌رای ژیانی کۆچه‌رایه‌تی له ریگه‌ی داب و نه‌ریت و کلتووری تاییه‌ت به خۆیان زۆر به ئاسانی له گه‌لانی تری ناوچه‌که واته (فارس، تورک و عه‌ره‌ب) جیا‌ده‌کرینه‌وه (Mackenzie, 1961: 68-68).

میژووینوس و جوگرافیزانی ناوداری عه‌ره‌ب، یعقوبی (مردن، ۲۹۲ک) له کتیبی "البلدان" ناوچه کوردنشینه‌کانی به هه‌ریمی جیبال و هه‌ندی جاریش به ئیراکی عه‌جه‌می باسکردوه که شاره گرنه‌گه‌کانی بریتین له: دینه‌وه‌ر، هه‌لوان، نه‌اوه‌ند، قه‌رمسین و چه‌ند شاریکی تر (یعقوبی، بی تا: ۴۳) به باوه‌ری هه‌مه‌زی ئه‌سه‌فه‌هانی (مردن، ۳۵۰ک) ئیرانییه‌ کۆنه‌کان دانیشتووانی شاخه‌کانی باکووری ئیران و ناوچه‌ی ده‌یله‌مانی مازهنده‌رانیاں به "کوردي ته‌به‌رستان" و هه‌روه‌ها به خه‌لکی ئیراق و عه‌ره‌به‌کانیشیاں ده‌گوت "کوردي سوورستان" (اصفه‌هانی، بی تا: ۱۸۰). به گێرانه‌وه‌ی هه‌سه‌نی قومی، ئەم کوردانه به شیوه‌ی به‌رده‌وام له ناوچه شاخاوییه‌کانی خۆیان داده‌به‌زین و هه‌رشیاں ده‌کرده سه‌ر ناوچه تازه پزگارکراوه‌کانی خوارووی هه‌ریمی ته‌به‌رستان به مه‌به‌ستی تالانکردنی مال و سامانیان (قمی، ۱۳۸۵: ۳۷۱). بیگۆمان ناوه‌پوکی ئەم رپوایه‌تانه مانای ئەوه ده‌به‌خشن که له کلتووری ئیرانییه‌کاندا کورده‌کان زیاتر وه‌ک میله‌تیکی کۆچه‌ر و شوانکاره مامه‌له‌یان له‌گه‌لدا کراوه.

سه‌ره‌رای ئەمانه میژوونوسه موسلمانە ناوداره‌کانی وه‌ک:
 اصتخری (مردن، ۳۴۶ک) ابن حوقل (مردن، ۳۶۷ک) ادریسی (مردن، ۵۶۰ک) جرفادقانی (مردن، ۶۰۳ک) یاقوتی حموی (مردن، ۶۲۶ک) ابن خەلەکان (مردن، ۶۸۱ک) النویری (مردن، ۷۳۳ک) ابن خلدون (مردن، ۸۰۸ک) حمیری (مردن، ۹۰۰ک) یش له شوینی جیاجیا باس له بوونی کورده کۆچه‌ره‌کانی خاوه‌نی داب و نه‌ریتی تایبەت به خۆیان ده‌که‌ن که له هه‌ریمه‌کانی فارس، قۆهستان، سیستان، که‌رمان، گه‌یلان و ته‌نانه‌ت گورگانی‌ش ده‌ژیان و به زمانیکی تایبەت که جیا له زمانه‌کانی وه‌ک فارسی و عه‌ره‌بی بووه قسه‌یان کردووه و زۆربه‌شیان خه‌ریکی شوانکاره‌یی و به‌خێوکردنی مه‌رومالات و هه‌ندێ جاریش می‌گه‌لی و شتر بوونه (اصتخری، ۱۹۲۷: ۲۷۴؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: ج ۲، ۴۶: الادریسی، ۱۹۹۵: ج ۱، ۴۴۱؛ جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۱۸۹-۲۴۳-۲۸۳؛ الحموی، ۱۹۹۵: ج ۴، ۴۱۶؛ ابن خلکان، ۱۹۹۰: ۱۷۵؛ النویری، ۲۰۱۳: ج ۲۷، ۴۱۷؛ ابن خلدون، ۱۹۸۸: ج ۵، ۶۱۹؛ الحمیری، ۱۹۸۴: ۴۹۴) دیاره ئەم جۆره ئاماژه پیکردنه خۆی له خۆیدا سه‌لمینه‌ری په‌رته‌وازه‌یی له راده‌به‌ده‌ری گه‌لی کورد بووه له سنووریکی به‌رفراون له ده‌ره‌وه‌ی بازنه‌ی ئەو ناوچانه‌ی که دواتر به کوردستان یا خود ولاتی کوردان ناوزهد ده‌کری‌ن.

جیهانی (مردن، ۳۷۵ک) له کتیبی "اشکال العالم" ولاتی کوردانی به ناوی ناوچه شاخاوییه‌کان و هه‌ریمی چوارده‌هه‌م باسکردووه، که شاره‌ گرنگه‌کانی بریتی بوونه له بروجی‌رد، نه‌اوه‌ند، سیمه‌ره، هه‌مه‌دان، قم و کاشان (جیهانی، ۱۳۶۸: ۶۷). مقدسی (مردن، ۳۸۰ک) له کتیبی "أحسن التقاسیم فی معرفه‌ الأقالیم" ولاتی کوردانی به‌ نشتیمانی سه‌ختی شاخاوی ناو بردووه، که کورده‌کان هه‌رله دێر زه‌مانه‌وه تێیدا ژیاون (مقدسی، ۱۳۶۴: ۵۷۲).

شایانی باسکردنه ئەگەرچی ژمارهیهکی زۆر له سه‌رچاوه
 په‌سه‌نه‌کانی ئیسلامی له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا، سه‌رجه‌م هۆزه
 کۆچه‌ره‌کانی لورپی دانیشتووی ناوچه‌کانی لورستان و به‌ختیاری و
 به‌شیک له هۆزه کۆچه‌ره شوانکاره‌کانی دانیشتووی ناوچه‌کانی
 خوزستان و هه‌ریمه‌کانی فارس و کرمان به کورد ده‌زانن، به‌لام له
 هه‌مان کاتدا به باوه‌ری هه‌ندی له لیکۆله‌رانی وه‌ک رۆژه‌لاتناس بێرتۆلد
 ئیشپۆله‌ری ئەلمانی، لورده‌کان ئەگەرچی هه‌ر له دێر زه‌مانه‌وه وه‌ک
 کورده‌کان له داوینی زنجیره‌ چیاکانی زاگرۆس ژیاون و داب و
 نه‌ریتیشیان تا راده‌یه‌کی زۆر به کورده‌کان ده‌چن، به‌لام به‌شیک نین له
 خودی کورده‌کان و ده‌بی به‌ گه‌لێکی جیا ئەژماربکری‌ن...! (اشپولر،
 ۱۳۷۳ج: ۱، ۴۳۶). ئەمه له کاتیکدايه که‌وا ده‌یان سه‌ده به‌ر له ئیشپۆله‌ری
 ئەلمانی، میژوونووس و جوگرافیناسی عه‌ره‌ب، مسعودی (مردن، ۳۴۶ک)
 له سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی لورده‌کان به به‌شیک لیکدانه‌برای کورد
 ده‌ناسینی (مسعودی، بی تا: ۷۸). دواتر له سه‌ده‌ی شه‌شه‌م و حه‌وته‌می
 کۆچی، حازمی همدانی (مردن، ۵۸۴ک) و یاقوتی حموی، لورده‌کان به
 به‌شیک له هۆزه په‌سه‌نه‌کانی کورد ده‌زانن که‌وا له ناوچه شاخاوییه‌کانی
 نیوان ئەسفهان و خوزستان و کرمان ده‌ژین (همدانی، ۱۹۹۴: ۸۰۰؛
 حموی، ۱۹۹۵؛ ج ۵، ۱۶). ابن العبری له کاتی باسکردنی رۆداوه‌کانی
 سه‌رده‌می ئەرغونشای ئیلخانی (۱۲۸۴-۱۲۹۱ز) به راشکاوی باسی
 هۆزه لورده‌کانی کوردی دانیشتووی شاخه‌کانی خوزستان ده‌کات که
 جه‌نگاوه‌ری زۆر چاک و لیها‌توو بوونه (ابن العبری، ۱۹۹۲: ۲۹۸).

به‌لام رپوونترین ئاماژه‌کان بۆ په‌رده هه‌لمالین له سه‌ر ئەم باب‌ه‌ته
 گوماناوییه و سه‌لماندنی راستییه‌کان له سه‌ده‌ی هه‌شته‌می کۆچی و له
 لایه‌ن (ابن فضل الله العمری) له کتیبی "مسالك الابصار فی ممالک
 الامصار" ده‌رده‌که‌وێت کاتی نووسه‌ر به‌شیک تیروته‌سه‌لی کتیبه
 دانسقه‌که‌ی ته‌رخان ده‌کات بۆ باسکردنی کورده‌کان و له میانه‌ی ئەم

به‌شده‌ا سهره‌رای باسکردنی جیاوازییه‌کانیان لوره‌کان و شوانکاره‌کان به به‌شیکی گه‌لی کورد ده‌زانیته و کورده‌کان به سهر ۲۰ هۆزی گه‌وره دابه‌شده‌کات که به باوه‌ری ناوبراو له جوگرافیایه‌کی پان و به‌رینی نیوان ههریمی جزیره و ههمه‌دان و لورستان نیشته‌جیبوونه. دیاره به پیی ئاماژه‌کردنی العمری لوره‌کان و شوانکاره‌کان به دریژیایی میژوویه‌کی دیرین وهک کورده‌کان له داوینی زنجیره چیاکانی زاگروس ژیاون (العمری، بی تا: ج ۳، ۲۵۵- ۲۵۹-۲۷۶-۲۷۷-۲۸۵). دیسان له سه‌دهی هه‌شتمه‌دا‌علی محهمه‌دی شوانکاره‌یی (مردن، ۷۳۳ک) له کتیبی "مجمع الانساب" دا، له کاتی گیزانه‌وهی چۆنیه‌تی به‌ده‌سه‌لاتگه‌یشتنی ئه‌تابه‌کانی لوری گه‌وره که به باوه‌ری ناوبراو ره‌چه‌له‌کیان بۆ کورده‌کانی شام ده‌گه‌رپه‌ته‌وه، باسی پیکداهه‌لپرژان و ململانی نیوان هۆزه‌کانی کورد و لور له رپه‌وهی به ده‌سه‌لات گه‌یشتنی ئه‌تابه‌کانی لوری گه‌وره ده‌کات (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۰۸).

سهرچاوه ره‌سه‌نه‌کانی سه‌رده‌می ئیسلامی به‌ر له بلاوبوونه‌وهی چه‌مکی "کوردستان" وهک ولاتی کوردان له ناو داموده‌زگا فه‌رمییه‌کانی به‌ریوه‌به‌ری ولات و ته‌نانه‌ت دواتریش له بوونی کورد له جوگرافیایه‌کی به‌رفراوانتر له ده‌ره‌وهی ئه‌م چه‌مکه که به‌شیکی سه‌ره‌کی له ههریمه‌کانی زۆزان، ئه‌رمینیا، ئه‌خلات، ئازهربايجان، جیبال، لورستان، فارس و ... پیکده‌هینا ئاگادارمان ده‌که‌نه‌وه. دیاره له‌و سه‌رده‌مانه له جیاتی چه‌مکی کوردستان، له کۆمه‌لی ده‌سته‌واژه‌ی وهک: جبال الاکراد، بلاد الاکراد، ارض الاکراد، موضع الاکراد و ... به مه‌به‌ستی ئاماژه پیکردن بۆ ئه‌و ناوچانه‌ی که کورد تیندا نیشته‌جی بووه، سوودیانوه‌رگرتووه (ابن خردادبه، ۱۹۹۲: ۴۷؛ ابن الفقیه، ۱۴۱۶: ۴۱۰؛ اسکندری، ۱۴۲۵: ۴۳۷؛ العمری، بی تا: ج ۸، ۲۶۷؛ بردی، ۱۳۹۲: ج ۹، ۱۷۳؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۰۶-۲۷۸؛ توفیق، ۲۰۱۳: ۴۱-۴۵). پیویسته ئاماژه به‌وه‌ش بکه‌ین که‌وا ئه‌م ده‌سته‌واژانه‌ی سه‌ره‌وه سه‌لمینه‌ری جوگرافیایه‌کی تایبه‌ت و دیاریکراو

نەبوون و لە هیچ کام لە سەرچاوەکان سنوورەکانیان دەستنیشانە کرابوون، بۆیە دوور نییه که کوردەکانی نیشتەجێی ئەم ھەریمانە پتر وەک کۆچەر لەو شوێنانە ژیا بن.

ھەرچۆنی بێ ئەو دابەشکردنە کارگیرییە هیچ کامیان تاییبەتمەندیتی ھەریمی و نەتەوھیی دانیشتوانی ناوچەکە، که زۆرینەیان کورد بوونە، لەخۆنەگرتووە، تەنیا ئەو نەبێ که جەخت لە سەر سروشتی چیاپی ولاتی کوردان کراو تەو، بە پێی ئەوھێ که چیاکان ولاتی ئەوانن و ئەو ناوھشە که دەشی لەو ولاتە بنری (لشکری، ۲۰۰۴: ۶۰؛ خدر، ۲۰۱۱: ۷۳).

۲- بەکارھێنانی چەمکی "کوردستان" وەک دەستەواژەھێکی جوگرافیایی لە سەرچاوە میژووییەکاندا

لە راستیدا تا ماوھێکی زۆر لە نیو لیکۆلەرە میژووییەکان وا باو بوو که یەکەمین جار که سێک که ناوی کوردستانی لە ناو نووسینەکانیدا ھینا بێ، میژوونووس و جوگرافیاسی ناوداری فارسی "حمدالله مستوفی قزوینی" (۶۸۲-۷۵۰ ک / ۱۲۸۱-۱۳۴۹ ز) بوو که لە نیوھێ یەکەمی سەدھێ ھەشتەمی کۆچیدا ژیاوھ (توفیق، ۲۰۱۳: ۴۵). بەلام دواتر بەدیارکەوت که وا یەکەمین سەرچاوەھێ میژوویی که بۆ یەکەمین جار چەمکی "کوردستانی" وەک ولاتی کوردان بەکارھێنابێ، سەرچاوەھێکی ڕەسەنی ئەرمەنی بە ناوی "متی ڕەھاوی" بوو، که لە لایەن میژوونووسی ئەرمەنی "مادتیوس اورھایتسی" که لە سەدھێ پینجەم و شەشەمی کۆچی ژیاوھ و لە کاتی گیرانەوھێ ڕووداوھکانی شاری الرھا/ ئورفا لە سالی (۴۲۲ ک / ۱۰۳۱ ز) ناوی کوردستانی بەکارھیناوە. ئەگەرچی ناوبراو سنووری ئەم ھەریمەھێ دەستنیشانە کردووە بەلام پیندەچی مەبەستی ھەریمی میافارقین بووبێ (بولادیان، ۲۰۱۳: ۴۳).

بهاری هه مه دان بوو، وهك به شیک له ناوچه كوردنشینه كانی ژێردهستی دهولهتی سه لجوی دیاریکرد که سه رجه م ناوچه كانی كوردستان، کرماشان، لورستان و به شیک له ناوچه كانی هه مه دان و ئیراقیشی ده گرتوه (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۷-۱۰۸) ئەم دهسته واژه هیدی هیدی شۆینی دهسته واژه گه لیک و هک: جیبال و زۆزانی گرتوه، که له دهقه جوگرافیییه کاندای بۆ دیاریکردن و نیشاندانی هه ندی له ناوچه كوردنشینه کاندای به کارهینرابوو و له ئاکامدا بهو ناوچه ده گوترا که ده کرێ سنوره که ی ئاوا دیاریبکریت: له باکووره وه ده گاته ئه رمه نستان و کیوه کانی ئه رزه رووم، له رۆژه لاته وه ده گاته ئازهربايجان و له رۆژئاوا وه ده گاته رووباری فورات و ئانادۆلی رۆژه لاتی و له باشووره وه ده گاته خوزستان و ناو رووباران (زه ند، ۲۰۰۱: ۱۶).

ئه گه رچی نابێ ئه وه مان له یادبچێ که رهنگه مه به سستی سه ره کی مسته وفی دیاریکردنی ناوچه كانی ئیداری سه ر به دهولهتی سه لجوییه کان بووه که له ناویاندا ناوچه كوردنشینه کانیش به م شیوازه ده ستنیشانکراون، بۆیه ناوچه كوردنشینه كانی تری وهك جزیره، هه ولێز و دیاربه کر و به شیک له ناوچه كوردنشینه كانی ئه رمینیا و ئازهربايجان له ده ره وه ی ئەم دهسته واژه یه بوونه و له په راویزی بابته دیکه ئاماژه یان پیکردوون که دیاره ئەم ناوچه ده ناو سنووری دهولهتی سه لجوییه نه بوون (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۰-۱۰۶) جگه له مه ژماره یه کی تر له سه رچاوه کانی دوا ساته کانی سه رده می ئیلخانیس چه مکی کوردستانیان به کارهیناوه، کاتیک قاشانی (مردن، ۷۳۸) له په راویزی رووداوه کانی سالی (۷۰۷/ک/۱۳۰۸ز) له شوپش و بانگه وانی مه هدی بوونی که سیک به ناوی "مووسا کوردستانی" له چیاکانی کوردستان ئاگادارمان ده کاته وه (قاشانی، ۱۳۸۴: ۷۶). له هه مان سه ده دا، چه مکی کوردستان ته نانه ت له هه ندی له سه رچاوه کانی عه ره بی- مه ملووکیدا هاتووه، کاتیک النویری (مردن، ۷۳۳ک) باس له کوژرانی یه کی له مناله کانی ئەمیرچوویان له

کوردستان دهکات (النویری، ۱۴۲۳: ج ۳۳، ۲۵۴). دیاره دواتر شوانکارهیی (مردن، ۷۴۳ک)ش به بۆنهکانی جۆراوجۆر له نووسینی "مجمع الانساب" و مازندهرانی (مردن، ۷۶۵ک) له کتیبی "رساله فلکیه"دا ناوی "کوردستان" بهکاردهبهن (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۹۹-۳۱۲-۳۱۴؛ مازندرانی، ۱۳۳۱: ۱۵۸-۱۶۸-۱۷۵).

۳- دیاری کردنی سنووری جوگرافیای ناوچه کوردنشینه‌کان:

له سه‌ردهمی دهسه‌لاتی ته‌یمووری تا سه‌فه‌وییه‌کان و له سه‌دهی (۹تا ۱۱ک / ۱۵تا ۱۷ز) رێژهی به‌کارهیتانی دهسته‌واژه‌ی کوردستان چ له پووی ژماره و چ له ئاستی پوونتر بوونی سنووره‌کانی جوگرافیای ناوچه کوردنشینه‌کان به به‌راورد له‌گه‌ل سه‌ده‌کانی پیشووتر به‌رچاوپروونییه‌کی پتر به‌دیده‌کریت. دیاره دابه‌شکاری کارگیری و هه‌ریمایه‌تی له سه‌ردهمی سه‌فه‌وی هه‌ر وه‌ک سه‌رده‌مانی پیشووتری خۆی گۆرانیکی زۆری به سه‌ردا نه‌هات و له پووی ده‌ستنیشانکردنی سنووری جوگرافی و سیاسی و کارگیرییه‌کان هه‌ر وه‌ک سه‌رده‌مانی پیشتر مایه‌وه. به‌لام دوا‌ی به‌هیزبوونی دهسه‌لات و فراوانبوونی سنووری فه‌رمانه‌وایه‌تی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی، له چۆنیه‌تی ویناکردنی جوگرافیا و ده‌ستنیشانکردنی سنووری کوردستان له‌م سه‌رده‌مه‌دا پووبه‌پووی دوو جۆره ده‌ربهرین ده‌بینه‌وه. یه‌که‌میان ئه‌و سه‌رچاوه ناوچه‌بیانه‌ن که نه له سه‌ر بناغه‌ی کارگیری و سیاسی بگره له چۆنیه‌تی پینداگرتن له سه‌ر توخمی نه‌ژادی کورد و له پووی چۆنایه‌تی و چه‌ندایه‌تی په‌رته‌وازه‌بوونی کورده‌کان له ناوچه دووره‌ده‌سته‌کان، هه‌ولیا‌نداوه که سنووری جوگرافیای ولاتی کوردان به پوونی ده‌ستنیشانکه‌ن. له‌م رپه‌وه‌دا له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ۱۵ تا کوتایی سه‌ده‌ی ۱۶ زاینی کتیبی دانسقه‌ی "شه‌ره‌فنامه" وه‌ک یه‌که‌مین کتیبی میژووی تایبه‌ت به کورد و کوردستان ده‌نوسریت. له راستیدا شه‌ره‌فنامه که به شاکاریکی میژووی کورد بۆ

ئەو سەردەمە ئەژماردەكرى و نزيكهى ٤٢٥ سال له مەو بەر له سالى ١٥٩٧ له لايەن "مير شهرفخانى بدليسى" (١٥٤٣-١٦٠٣) نووسراوه، يه كيكه لهو سەرچاوه دهگمه نانهى كه به وردى باسى جوگرافىاي كورد و كۆمه لگاي ئەو كاتى كوردستان دهكات. شهرفنامه كه له بنه رهدا ميژووى بنه مالهى مهزنه ميرانى كوردى خاوهن دهسه لاتى ناوچه بهرفراوانه كانى كوردستانه، سهره تاي دهسپيكردى ربهوتى ميژوونووسى كورد و كوردستانه كه له سهردهمى سهفه ويدا سهريهه لداوه و گوتارى زالى ئەو سهردهمەش له سهر روانگه و رهوشت و تهنانهت زمانى نووسينى ئەم بهرهمه ناوازه يه دا كاريگه ريبى هه بووه.

كاتيك شهرفخان، كتيبى شهرفنامهى وهكو ميژووى دهسه لاتدارانى كوردستان پيناسه دهكات، "كوردستان" وهك جوگرافىايه كى بهرفراوان و جياواز له دهسه لاتى (سهفهوى و عوسمانى) دهبينت و دهليت: "كورد، خاوهنى ميژوو، جوگرافيا، ميرنشين، عهشيرهت، كلتور و كۆمه لگا و زمانىكى فره جياواز و دهوله مهنده كه ههر له ديزه مانه وه له ههريمه كانى خوياندا ژياون و ولاتىكى دياريان هه بووه". كورد له روانگهى شهرفخانه وه بريتييه لهو كۆمه له هۆزه زور و زوه ندانهى كه شيوهى ئاخافتن و هينديك ئاكار و داب و دهستور و ههلسوكه وتيان ليك جياوازه و چوار بهشن: ١- كرمانج ٢- لور ٣- كهلهور ٤- گوران. (بدليسى، ٢٠١٧: ج ١، ٦٠)

به گوتهى شهرفخان كورد كه لهو چوار بهشه گه ورهيه پيكهاتووه، ويپاي هه بوونى جياوازي له جورى دهقوك و شيوازي دهربرين و تهنانهت هه ندى له داب و نه ريه تكانى ژيانيش له ميژه له ولاتيك به ناوى كوردستان هه ن كه سنوورى له: سهر ليواى دهرياي هورمزوه - كه له سهر كه نارى زهرياي هيند هه لكه وتوه - دهسپيدهكات و له ويوه به خه تيكى راست دهكشى و ديت هه تا له مەلبه ندى مه لاتيه و مهرعەش

دهبرپیته وه. ولاتی فارس و ئیراقی عهجه م و ئازدهربایجان و ئهرمه نستانی گه وره دهکه ونه لای باکووری ئه و خه ته وه. ئیراقی عاره ب و مووسل و دیاربه کریش ده بنه باشووری ئه و سنووره. سه ره پای ئه وهش زور و زه وهندی هوز و تیره کانی کورد له و په ری مه لبه ندی پوز هه لاته وه دایان گرتووه و تنیدا بلا بوونه ته وه و ئه و سه ریان گه یوه ته ئه و په ری مه لبه ندی خورنشین (بدلیسی، ۲۰۱۷، ج: ۱، ۶۰) شه ره فخان گوته نی: "خاکی کوردستان به لوپستانیشه وه، ناوچه یه کی هه تا بلئی سهخت و چر و شاخاوی و لیپه واره و به ره م و داهاتی ناگاته ئاستی خو بژیوی و هه شاماتی دانیشتوانه که ی، بویه به ناچار له چاو خه لکی دیکه زور کویری ده بینن و به کویره وه ری رایده بوین" (بدلیسی، ۲۰۱۷، ج: ۱، ۶۷). وهک دیاره میر شه ره فخان له م دابه شکارییه دا به راشکاوییه وه ویلایه تی لوپستان و سه رجه م لوپ و به ختیاریه کان به به شیکی دانه چپراوی گه لی کورد و جوگرافیا ده گمه نه که ی ده زانیت و ناوچه پرپیته کانیان ده خاته سه ر نه خسه ی پان و به رینی کوردستانی ئه و کات.

له لایه کی دیکه سه رچاوه کانی تری وهک کتیبی "هه دیقه ی ناسری" کورده کان به سه ر ۱۶ لق دابه شه دکات و سنووری ناوچه کوردنشینه کانیش له لایه ک هه ر له مووسله وه تا نزیک ده ریای عه ممان و له لایه کی دیکه له دیاربه کره وه تا نزیک هه مه دان ده ستنیشاندکات (وقایع نگار، ۱۳۸۱: ۷۵) به باوه ری گه ریده ی ناوداری تورک "ئه ولیا چه له بی" که له سالی (۱۰۵۶/ک/۱۶۴۶ز) به زوربه ی ناوچه کانی کوردستاندا گه راوه، وه لاتی کوردان له باکوور بۆ باشوور و له ئه رزه رۆم بۆ وان و هه کاری، جزیره، ئامیدی، مووسل، شاره زوور، ئه رده لان و ده ربه ند و له ویشه وه هه تا سه رووی به سه ره دریژ ده بیته وه. به گوته ی ناوبراو دریژیایی ئه م ولاته پان و به رینه هه فتا قوناغ ده بی (چلبی، ۱۳۶۴: ۴، ۷۵).

جوړی دووهمی دهربرینه‌کان له سه‌رچاوه‌کانی سه‌ره‌تای سه‌رده‌می سه‌فه‌وی دهرده‌که‌وئ کاتیک به کورتی و شیوازیکی په‌رته‌وازه و ناروون باس له ږووداوه‌کانی ناوچه کوردنشینه‌کان ده‌کن له دیارکردنی سنووره‌کانی ولاتی کوردان، بی‌ئوه‌ی تیشک بخه‌نه سه‌رگشت‌ئو ناوچانه‌ی که کورد تیندا نیسته‌جیبووه ته‌نیا به هینانی ده‌سته‌واژه‌ی "ویلایه‌تی کوردستان" باسه‌کان ده‌برنه‌وه. میرخواند (۸۸۰-۹۴۳ک)ی دانه‌ری کتیبی "تاریخ ږوضه‌الصفا" له کاتی باسکردنی هیږشی ته‌یمووره شهل (۱۳۳۶-۱۴۰۵) بؤ کوردستان، ئیبراهیم شا وهک حاکمی ویلایه‌تی کوردستان ده‌ناسیتیت که به ناردنی سولتان شای کوری به کومه‌لی دیاری بؤ باره‌گای ته‌یموور، ناوبراو ږازی ده‌کات به مه‌رجی بیلایه‌نی ئه‌وان واز له شه‌ږ و کوشتاری خه‌لک بینیت و ئاواویه‌کانیان ویران‌نه‌کات، ئه‌گه‌رچی میرخواند له گیزانه‌وه‌ی ئه‌م ږووداوه سنووری جوگرافیای کوردستان ده‌ستنیشاناکات، به‌لام باس له گرنگی شاری سولتان ئاوی چه‌مچه‌مالی نریک هه‌مه‌دان ده‌کات که گوايه له‌و سه‌رده‌مه ناوه‌ندیکی گرنگی ژیان و بازرگانی بووه (میرخواند، ۱۳۳۹: ج ۶، ۲۰۹؛ هادیان، ۱۳۸۸: ۲۶)

دانه‌ری "جهانگوشای خاقان" یش له‌کاتی باسکردنی ږووداوه‌کانی سالی (۹۲۰ک/۱۵۱۴ز) بی‌ئوه‌ی ئاماژه به سنووری ویلایه‌تی کوردستان بکات شوږش و هه‌لگه‌ږانی میرسارمی والی کوردستان باس ده‌کات (جهانگوشای خاقان، ۱۳۶۴: ۲۴۰) عالم ئارای سه‌فه‌ویش جاریک له دوی گیزانه‌وه‌ی هه‌والی مردنی یاقووب شای ئاق قویونلو و جیگرایه‌تی سولتان بایسونفور و دانپیدانانی تورکمانه‌کان به حاکمی نوی، باسی دانانی که‌سیک به ناوی سولتان ږوسته‌م وهک پاشای ویلایه‌تی کوردستان ده‌کات بی‌ئوه‌ی سنووری جوگرافیای ئه‌م ویلایه‌ته‌مان بؤ ده‌ستنیشانبکات، هه‌روه‌ها له شوینیکی تر و له کاتی شوږقه‌کردنی ږووداوه‌گوره‌کانی سه‌رده‌می شاسمایلی سه‌فه‌وی، سارم خانی موکری

به حاکمی ویلايه تی کوردستان دهناسینیت. (عالم آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۳۳-۱۰۳)

له لایه کی تر خواندمیری دانهری میژووی "حبیب السیر" سه ره پای باسکردنی به شداریکردنی له شگری کورده کان له چهن دین شه ری دهره کی و یارمه تیدانی سوپای سه فه وی، جوو جی سولتان وهک حاکمی ویلايه تی کوردستان ناوده با (خوان دمیر، ۱۳۸۰: ج ۴، ۵۶۴). تکمله الاخبار له کاتی شرۆفه کردنی رووداوه کانی سه رده می شاته هماسبی یه که م (۱۵۷۶-۱۵۲۴) هاوکات له گه ل یاخیبوونی ئەلقاس میرزای برای شا، باسی که سیک به ناوی "چراغ سولتانی استاجلو" وهک حاکمی ناوچه کانی سونقور و دینه وهر و ویلايه تی کوردستان دهکات که دیاره خاوه نی پینج سه د جهنگاوه ری ئازا بووه (تکمله الاخبار، ۱۳۶۹: ۹۸).

گه ریده ی ناوداری ئیتالی "پیترۆ دیلاقالی" (۱۵۸۶-۱۶۵۲) که له سه رده می شاعه باس (۱۵۸۷-۱۶۲۹) به ئیراندا گه راوه، له کاتی باسکردنی ناوچه کوردنشینه کان که به ولاتیکی سهخت و شاخاوی نیوان تورکه کان و ئیرانییه کان ناوی ده بات، سنووری کوردستان به م جوړه دیارده کات: "پانتایی سنووری کوردستان له پوژه لاته وه بۆ پوژئاوا نیوان ده بۆ یازده پوژ ده بی، ئەگه رچی له هه ندی جیگا زیاتر و له هه ندی شوینیش که متره، به لام له باکووره وه بۆ باشوور پووبه ره که ی ئەوه ونده به رفراوانه که پیم وایه له بابل و شووشی که ناره کانی که نداوی فارسی ده ستپیده کات و بۆ باکووری مووسل ده پوات و هه تا ناو ئەرمینیا و ئازهر بایجان و ته نانهت هه تا نزیک ده ریای رهش دریزده بیته وه" (دلواله، ۱۳۸۱: ۴-۵) گه ریده یه کی تری پوژئاوایی به ناوی ئەنگیلبرت که مپفیر (۱۶۵۱-۱۷۱۶) که پزیشکیکی

ئەلمانی بوو و لە سەردەمی شاسلیمان (۱۶۶۶-۱۶۹۴) دا لە ماوەی سالانی (۱۶۸۴-۱۶۸۶) سەردانی ئێرانی کردوو، لە بیرەوهرییهکانی خویدا لە دابەشکارییه جوگرافیاییهکان وەک سەرچاوه میژوویییهکانی سەدەکانی ناوەندی لە ئێران، بێ ئەوەی سنووری ناوچه کوردنشینەکان بە پوونی دیاربکات، ولاتی کوردانی وەک ویلایەتەکانی کرماشان، هەمەدان و ئەسفەهان بە بەشیک لە کۆمەڵی ویلایەتی ئێراقی عەجەم ناو دەبات و خۆی لە قەرەی ویناکردنی سنوورەکانی بەدوور دەگریت (کمپەر، ۱۳۶۰: ۱۵۷-۱۵۸؛ نوری، ۱۳۸۹: ۴۲).

پیمان وایه کهوا له بهر ئەوەی ولاتی کوردان ئاراستەیهکی دیاری ئیتنوگرافی لهخۆدەگرئ و به دریزایی میژوو له لایەن نه یارانیهوه داگیرکراوه، سنووریکی ئاشکرا و دانپیدا نراوی نییه و نه بوونی پێوهریکی ریکوپیکی سنوورەکان رینگەمان پێ نادات تا پووبەری تهواوی ئەو ولاته به وردی دیاریبکەین، بۆیه له راستیدا دەستنیشانکردنی سنووری جوگرافیای کورد له سەردەمی فەرمانرەوایی سەفەویشدا کاریکی ئەستەم و دژوارە، بەلام دەکرئ له رینگە دابەشکاریی سیاسی و کارگیری دەولهتی سەفەوی، سنووری خاک و نشتیمانی کوردان که به سەر چەندین ویلایەت و میرنشینی جیا جیا دابەشکرا بوو تا رادهیهک وینابکەین. ئەوه له کاتیکیدايه کهوا پانتایی راستەقینهی بهربلاوی ئاپورای گەلی کورد به لهپیشچاوگرتنی به شه دوورخراو و ناوچه داگیرکراوهکانی، گەلیک زۆرتەر له پووبەرە دەستنیشانکراوهکان، که ئەویش بۆ هەرچی پوونتر ویناکردنی ئەم سنوورانە له برگەکانی خوارهوه به شیوازی جیا جیا دەخهینه بهر باس و لیکۆلینهوهیهکی زانستیانه.

۴- جوگرافیای کورد له سنووری دهولتهی سهفهویدا:

له قونای یه که می دهسه لاتی سهفهوی هندی له سهرچاوه کان میرنشینی ئهردهلان که یه کئی بوو له چوار ویلایه ته هره گرنه و بههیزهکانی ئه م دهوله ته، وهک ویلایه تیکی جیا له ناوچه کوردنشینهکانی تر هه ژمارده کهن. سالانی کوتایی دهسه لاتی سهفهوی هندی له سهرچاوه کان ویلایه تی کرمانشانی له کوردستان و ناوچهکانی دیکه ی کوردی جیا ده کهن. سانسونی گه پیده ی ناوداری فه ره نسی که له سهرده می شاسلیمان (۱۶۶۶-۱۶۹۴) سهردانی ئیرانی کردبوو، له سهفه رنامه کهیدا ویلایه تی کرمانشان به یه کئی له ۱۲ به گله ربه گایه تییهکانی دهوله تی سهفهوی ده ژمیریت (سانسون، ۱۳۴۶: ۶۸).

به شیک له سهرچاوهکانی تری ئه م ماوه یه ش ویلایه تی ئه لشگرد که هه لگری به شیک له ناوچهکانی کرمانشان و هه مه دان بوو، به جیا له ویلایه تی کوردستان و ناوچه کوردنشینهکانی تر هه ژمارده کهن. بویه وهک ده بینین له سهرده می سهفه ویدا یه کپارچه یی ویلایه تی کوردستان که له سهرده می سهلجووقیه کان و ئیلخانان و تهیمورییه کانه وه ئاماژه ی پیکرابوو به ره به ره له ناوده چیت و دابه شده بیته سهر چند ناوچه یه کی تر که هه ر کامه یان له لایه ن میر یا خود حاکمیک که دهوله ت دهستنیشانیکردبوو به ریوه ده چوو. له سهرچاوهکانی تر ئه و به شانیه ی که له ویلایه تی کوردستان جیاکراونه ته وه پتر به ناوی هۆز و دانیشتوانهکانی ئه م ناوچانه ده ناسریت. به جوریک که ده کری بلیین له سهرچاوهکانی سالانی کوتایی دهسه لاتی سهفهوی زور به که می ئاماژه به ناوی کوردستان وهک ویلایه تیک که هه لگری ناوی ولاتی کوردان بی ئاماژه کراوه. ئه م سهرچاوانه له نووسینی دابه شکاری سیاسی و کارگیری ئه و سهرده مه له جیاتی چه مکی کوردستان هه ولیانداوه پتر دهسته واژه ی (لورستان، ئهردهلان، بابان، کرمانج، بدلیس، کهلهو،

موکریان، گهرووس، دونیولی و سوران) به‌کاربستن و پروداو و گۆرانکارییه سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ئەم ناوچانه به شیوازی پچرپچر و به پهرته‌وازه‌یی باس بکه‌ن (نوری، ۱۳۸۹: ۴۳).

به گویره‌ی ئاماژه‌کردنی لستره‌نج (۱۸۵۴-۱۹۳۳) له کتیبی "ولاتانی خیلافه‌تی رۆژه‌لات" کوردستان به‌شیک بووه له ویلیه‌تیکی به‌رفراوان به ناوی "جبال" که دیاره له چه‌ند ناوچه‌یه‌کی پان و به‌رین پیکهاتوووه که به قه‌د چه‌ندین پارێزگای ئیستای ئێرانه. نووسهر له به‌شه‌کانی یازده و سیزده‌هه‌می کتیبه‌که‌یدا به دوو سه‌ر بابه‌تی ویلیه‌تی ئازهر بایجان و ویلیه‌تی جبال، هه‌ولیداوه که‌وا شوینی جوگرافیای ناوچه کوردنشینه‌کانی رۆژئاوای ئێران دیاریبکات. به پێی ئەم دابه‌شکارییه ویلیه‌تی جبال گه‌لی به‌رفراوان بووه که به پێی دۆخی ئه‌وکاته زۆربه‌ی هه‌ره زۆری ناوچه‌کانی کوردستان، کرماشان، هه‌مه‌دان، لورستان و ته‌نانه‌ت ئه‌سفهانیشی ده‌گرتوه. له نه‌خشه‌یه‌کی جوگرافیایی، که له پاشکۆی کتیبه‌که‌دا هاتوووه، سنووری کوردستان که به به‌شیک له‌م ویلیه‌ته پان و به‌رینه‌دا ده‌ستنیشانده‌کری و له درێژه‌ی ئەم بابه‌ته‌دا هه‌ولداوه چۆنیه‌تی گۆرانی ناوی ئەم ویلیه‌ته له جباله‌وه بۆ ئێراقی عه‌جه‌می و دواتر بۆ کوردستان شه‌رۆقه‌بکری. به باوه‌ری نووسهر هه‌تا به‌ر له سه‌رده‌می سه‌لجوقیه‌کان ته‌نیا به ناوچه‌کانی رۆژئاوای ئێران ده‌گوترا ویلیه‌تی جبال و دوا‌ی به ده‌سه‌لات گه‌یشتنی ئەوان ناوه‌که گۆرا به ئێراقی عه‌جه‌م (کرماشان، هه‌مه‌دان، ئه‌سفهان، په‌ی، قه‌زوین، کاشان، قوم و ته‌فرش). به باوه‌ری ناوبراو ئەم ناوه پێشتر له سه‌رده‌می مه‌غوله‌کانیش به‌کارهاتوووه (لسترنج، ۱۳۶۴: ۲۰۰).

لێره‌دا پێویسته ئاماژه به‌وه بکه‌ین که‌وا لسترنج له کاتی ده‌ستنیشانکردنی ناوچه کوردنشینه‌کانی کوردستان تووشی هه‌له‌یه‌ک بووه، کاتیکی شاری "صحنه" به ناوه‌ندی ویلیه‌تی کوردستان ده‌زانێ

(لسترنج، ۱۳۶۴: ۲۰۱) ئەمە لە کاتیکدایە کە ئەم شارە "صحنه" لە نزیک کرماشانە و لەگەڵ ناوی "سنه"ی پایتەختی دێرینی میرنشینی ئەردەلانێیەکان کە دواتر دەبی بە سنندج جیاوازییەکی زۆریان هەیە. وایپدەچی کە جگە لە لسترنج هەندێ نووسەری دیکەش لە جاتی نووسینی سنه بە ناوەندی حکومەتی کوردستان بەهەڵداچوونە و شاری صحنه یان نووسیوه.

لە بەرگی پێنجەمی چاپی نوێی ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا دواى شەرۆفکردنی تاییەتمەندییە میژوویی، کلتووری، سیاسی و ئاینی ناوچە کوردنشینەکان، لە کاتی دەستنیشانکردنی سنووری جوگرافیای کوردستان، تەنیا ناوچەکانی نیوان ئازەربایجان و لورستان و بەشیک لە هەمەدان و کرماشان و سنه بە کوردستان دەناسنێریت (Encyclopedia of Islam, New Edition, Vo V, P440). ئەمە لە کاتیکدایە کەوا گشت دانیشتوانی داوینەکانی زنجیرە چیاى زاگروس بە لورەکان و بەختیارییەکانیشەو بەشیکى دانەبڕاوی گەلی کوردن کە هەر لە دێرزەمانەو لەم ناوچە سەخت و شاخاوییانە ژیاون و جگە لە میژوو و زمان و کلتوور و داب و نەریتی ژیان، جوگرافیایەکی هاوبەش و هاوشیوەیان هەیە.

مەردۆخی کوردستانی کە یەکیکە لە میژوونووسە دیارەکانی کوردستانی پۆژەهلات لە کتیبی "میژووی کورد و کوردستان" سنووری جوگرافیای ناوچە کوردنشینەکانی کوردستان بەم شیوەیە دەستنیشاندهکات: "لە ڕووی باکوورەو دەگاتە ئەرمینیا، لە پۆژەهلاتەو بە ئازەربایجان و ئێراقی عەجەم و خوزستان کە لەم ڕووەو زنجیرە شاخەکانی زاگروس بەدیاردەکەون. لە ڕووی باشووریشەو ئێراقی عەرەب و لە پۆژئاواش ڕووباری فورات هەتا دەگاتە ویلايەتی ئاسیای بچووک". ناوبراوی ڕووبەری ناوچە کوردنشینەکان بە (۱۳۰۰۰۰)

کیلومهتری چوارگۆشه دهخه ملیتیت که له شهش ویلایهتی ۱- دیاربه کر، مووسل، ۳- سنه (ئه‌رده‌لان) ۴- موکریان ۵- کرماشان ۶- لورستان پینکدیت (مردوخ، ۱۳۵۱ : ۵۴؛ هادیان، ۱۳۸۸ : ۲۸) دیاره‌ه‌لی ئه‌کبه‌ری وه‌قاع نگاری کوردستانی له نووسینی به‌شی کوردستانی کتیبه‌که‌یدا به ناگاداربوون له زانیارییه‌کانی اعتماد السلطنه له کتیبی مرات البلدان ناصری، ئاماژه به‌وه ده‌کات که‌وا کوردستانی ئیستا به‌شیک بووه له ولاتی پان و به‌رینی میدیاکان، بویه میژوونووسه کۆنه‌کانی ئیرانی و یونانی له ده‌سته‌واژه‌ی "ماتیان" له جاتی کوردستان سوودیان وه‌رگرتووه (وقایع نگار، ۱۳۸۱ : ۲۳).

لیزه‌دا ئه‌گه‌رچی له به‌ره‌هه‌لبه‌ز و دابه‌زی ده‌سه‌لاتی سه‌فه‌وییه‌کان و داگیرکاری به‌رده‌وامی هیزه‌ه‌یزه‌شبه‌ره‌کانی ئه‌وان بۆ سه‌ر ناوچه‌کانی کوردستان، له راستیدا ده‌ستنیشانکردنی مه‌ودای راسته‌قینه‌ی جوگرافیای کورد له‌م سه‌رده‌مه‌ کاریکی هه‌تا بلی ئه‌سته‌مه، چونکه کۆمه‌لی هۆکاری کاریگه‌ر وه‌کوو به‌هیزی و لاوازی حاکمان و میران و ته‌نانه‌ت ریزه‌ی ناسه‌قامگیری ده‌سه‌لاتیان له ناوخۆ و مملاتی و هه‌له‌په‌ی هیزه‌ ده‌ره‌کییه‌کان بۆ ده‌سته‌به‌سه‌رداگرتنی ناوچه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانیان له‌سه‌ر سه‌قامگیرنه‌بوونی ئه‌م سنوورانه، رۆلیکی حاشاهه‌له‌نگریان هه‌بوو. به‌لام به‌مه‌به‌ستی هه‌رچی باشته‌ر تیگه‌یشتن له‌م جوگرافیا پان و به‌رینه‌ی کورد له سه‌رده‌می ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویدا و هه‌ولدان بۆ ده‌ستنیشانکردنی سنووری راسته‌قینه‌ی ناوچه‌ کوردنشینه‌کان، به سوودوه‌رگرتن له سه‌رچاوه‌ ره‌سه‌نه‌ میژووییه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ به‌ ناچاری په‌نا ده‌به‌ینه‌ به‌ر ویناکردنی سنووری نشتیمان و ناوچه‌کانی ئه‌و میرنشین و ده‌سه‌لاته‌ خۆجێیانه‌ی که له‌و کاته‌دا کورده‌کان تێیدا نیشته‌جێبوونه، هه‌روه‌ها هه‌ندی له‌و ناوچه‌ دووره‌ده‌ستانه‌ی وه‌ک خۆراسان و گه‌یلان و مازنده‌ران که کۆمه‌لی له هۆزه‌ کورده‌ ره‌سه‌نه‌کانی کوردستان له لایه‌ن شایه‌کانی سه‌فه‌وی به‌مه‌به‌ستی سیاسی و سه‌ربازی له ناوچه‌ دیرینه‌کانی خویان

دایانبراندوون و دوورخراونه ته وه و به ره به ره له و شوینانه نیشته جی کران و ئیستاشی له گه لدا بی ژماره یه کی زوریان هر له وی ماونه ته وه.

۵- سنووری میرنشین و دهسه لاته کوردییه کانی سه رده می سه فه وی:

۱- میرنشینی ئه رده لان:

ئه رده لان هه کانه بنه ماله یه کی کون و په سه نی کوردن که بو سه رده میکی دوورودریژ له سه ده ی ۱۳ تا سه ره تای سه ده ی ۱۹ ی زاینی حوکمرانی به شیکی گه وه ی کوردستانیان کردووه. ئه م میرنشینه له هه لومه رچی ئالوز و ناسه قه مگیری دوی هه لوه شان وه ی دهوله تی ئیلخانی (۱۲۵۶- ۱۳۳۵) له به شیکی کوردستاندا که ناوه نده که ی شاره زوور بوو دامه زرا و به که لکوه رگرتن له بو شایی هیزیک که له ئه نجامی نه مانی دهوله تیکی گه وره له ناوچه که دا هاتبووه ئاراهه، حکومه تیکی نیمچه سه ره به خو یان پیکهینا و توانیان دریزه به بوون و مانه وه ی خو یان بدن. له راستیدا ئه م میرنشینه له دروستکردنی میژووی کورد و به دیهینانی په وتی گورانکاری و سه ره له دانی رووداوه کانی ناوچه که دا دهوری بالای گیراوه و کاریگه ریی خو ی هه بووه. سه رچاوه میژوو ییه کانه سه باره ت به بنه ما و بنچینه ی خانه دانی ئه رده لان هه کانه و چونه تی دهسه لاتوه رگرتنیان، زانیارییه کی روون به ده سه ته وه نادهن. شه ره فخان میرانی ئه رده لانی له پیشه وه ی فه رمان په وایانی مه زنی کوردستان داناون، ئه وان ه ی هه رچه ند ته واو ئازاد و سه ره خۆ نه بوون و بیریان له جیا بوونه وه نه کردۆته وه، به لام جاروبار ناو و نازناویان له وتاری مزگه وته کانداهه هیندرا و له سه ر دراوه کانیان ده نه خشیندرا (بدلیسی، ۲۰۱۷: ۱۸۲) دیاره ئه م دوو هه نگاوه ش له هیتا و نیشانه کانی خو به سه ره به خۆ زانین. سه ره رای ئه م راستیه ش هه یچ قه واره یه کی سیاسی کورد له میژوودا به قه د ئه رده لان سه ربورده و به سه ره اته کانی لیل و شاراهه نین و ئه وه نده ده رکه وتن و پیکرتنی ته مومژاوی نییه. ئه م میرنشینه یه کیکه له قه واره جوگرافیایی و

سیاسییه دیار و ناسراوه‌کانی کوردستان، که میژووویه‌کی دوور و دریژی له فه‌مانره‌وایه‌تی کردن به سهر هه‌ریمیکی به‌رفراواندا هه‌بووه که پیشتر به ناوی شاره‌زوور ده‌ناسرا.

گوایه له سهردهمی مه‌ئموون به‌گی یه‌که‌م (۱۴۵۷-۱۴۹۵) سنووری ئەم میرنشینه بریتی بووه له ناوچه‌کانی: شاره‌زوور، کویه، حهریر، رواندز و ئامیدی و پایته‌خته‌که‌شی قه‌لای زه‌لم بووه (ئه‌لحوسه‌ینی، ۲۰۰۲: ۱۱؛ اردلان، ۱۳۸۷: ۳۷) به‌م پییه ده‌توانین بلین که‌وا له‌م سهرده‌مه‌دا میرنشینی ئه‌رده‌لان گه‌یشتۆته ئه‌وپه‌ری گه‌شه‌ی خۆی، چونکه ئه‌و ناوچانه که دواتر ده‌که‌ویته ده‌ست کورپه‌کانی ناوبراو، پانتاییه‌کی به‌رین که له رۆژه‌لاته‌وه ده‌گاته ناوچه‌ی ئه‌له‌شگرد (هه‌مه‌دانی ئیستا) و له رۆژئاواوه ده‌گاته ئامیدی (له باکووری مووسل) له‌خۆده‌گریت (مصنف، ۲۵۳۶: ۱۱؛ الحوسه‌ینی، ۲۰۰۲: ۱۱-۱۲). سه‌باره‌ت به‌م سنووره پان و به‌رینه سه‌عدی عوسمان پییوایه؛ ره‌نگه زیاده‌ره‌وی تیدا بی، چونکه هیچ سه‌رچاوه‌یه‌کی دیکه ئەم زانیارییه پشتراستناکاته‌وه و ئه‌وه‌ی له سه‌رچاوه‌کان دیاره ده‌سه‌لاتیان تا‌کو شاره‌زوور بووه (حسین، ۲۰۰۶: ۱۵۹). ده‌کرئ بلین ئەم رایه لاوازه چونکه له‌م سهرده‌مه‌دا هه‌ردوو میرنشینی سو‌ران و بادینان هه‌بوون و سه‌رچاوه‌کان له نێوان ئەمانه‌دا ئاماژه‌یان به هیچ رووبه‌رووبوونه‌وه‌یه‌ک نه‌کردوه.

له‌گه‌ل سه‌ره‌له‌دانی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی و په‌له‌هاو‌یشتنی ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ داگیرکردنی ناوچه کوردنشینه‌کان، میرنشینی ئه‌رده‌لانیس له دوو لاوه که‌وته ژیر گوشاری ئەم دوو هیزه گه‌وره‌یه و تا کوتایی سهردهمی سه‌فه‌وی ناچارکرا که له به‌شیکی سه‌ره‌کی قه‌له‌مه‌رویی خۆی به‌تایبه‌ت له لای رۆژئاواوه بۆ قازانجی ده‌وله‌تی عوسمانی چاوپۆشی بکات (اسکندر، ۲۰۰۸: ۶۲). بۆیه کاتی باس له قه‌له‌مه‌رویی و جوگرافیای یه‌که‌یه‌کی سیاسی، به‌تایبه‌ت ده‌سه‌لاتیکی درێژخایه‌ن وه‌کو میرنشینی

ئەردەلان دەكرى، دەبى ئەوھمان لە ياد بى كە لەگەل چەمكىندا پووبەپووين كە بە دريژايى كات گورانى زورى بەسەرداھاتووه. مخابن هيچ كام لە سەرچاوهكانى سەردەمى سەفەوى باسنيك لە بارەى جوگرافيا و سنوورى ناوچەكانى ژير دەسەلاتى ميرنشيني ئەردەلان ناكەن. بۆيە لەم بارەيەوھ ناچارين كە بە زانيارىي ميژوونوووسە كوردەكانى سەردەمى قاجار كە ئاوريان لە بابەتەكە داوھتەوھ و جاربەجار پووبەپرى ناوچەكانى ژير دەسەلاتى ميرانى ئەردەلانيان ھەلداوھ. ھەلبەت ئاشكرايە كەوا زانيارىي ئەم سەرچاوانە پەيوھنديى بە سەردەمى قاجار و دواقونايى ژيانى ميرنشيني ئەردەلانەوھ ھەيە، كە تيندا قەلەمپەويى ميرنشينەكە بە جارى بەرتسكيبوو، بۆيە بۆ ناسيني قەلەمپەويى ئەردەلانەكان لە سەردەمى سەفەوى دەبى سوود لە زانيارىي سەرچاوهكانى ئەو سەردەمە وەربگيريت كە تيندا بە ئاماژەى ناراستەوخۆ لە كاتى باسكردنى پووداوهكان، بابەتاكە دەولەمەندبكريت.

بە باوھرى عەلى ئەكبەرخانى وھقايع نىگار، دانەرى كتيبى "ھەديقەى ناصرى" سنوورى كوردستانى ئەردەلان لە باشوورەوھ دەگاتە ويلايەتى كرماشان و لە باكووريشەوھ بە ويلايەتى گەرووس و لە پوژھەلات بە ھەمەدان و لە پوژئاودا دەگاتە ميرنشيني بابان. لە باشوورەوھ بۆ باكوور نزيكەى ۲۴ قوناغ و لە پوژھەلات بۆ پوژئاوا ۵۶ قوناغ دەبى كە لەم سنوورە بەرفراوانەدا يەك شار و ۱۷ ناوچەى خۆبەپيوھبەر و ۱۷ تايفەش لەخۆدەگريت(وقايع نىگار، ۱۳۸۱: ۲۵) ئەگەرچى شوكروللاى سنەبى وپرا سەلماندنى ئەم سنوورە ژمارەى بلۆكە خۆبەپيوھبەرەكان بە ۱۸ دانە دياردەكات (سنندجى، ۱۳۷۵: ۲۲). لە لايەكى ترەوھ دائرەالمعارفى "مصاحب" سنوورى ئەم ميرنشينە ئاوا ويناھەكات: لە باكوورەوھ دەگاتە ويلايەتى نازربايجان و لە پوژھەلاتەوھ ھەمەدان و لە باشووريشەوھ دەگاتە كرماشان و لە پوژئاواشەوھ دەگاتە ئىراقى عەرەبى (مصاحب، ۱۳۵۶: ۲۱۹۵). ھەرچى واسيلى بارتۆلد (۱۸۶۹-۱۹۳۰)ى

رۆژھەلاتناسی پروسە مەودای میرنشینى ئەرەلان لە نیوان ویلايەتەکانى کرماشان و ئازەربایجان دەزانیت (بارتولد، ۱۳۸۶: ۲۱۵).

هەرچۆنى بى لە ماوهى فرمانرەوايەتى بىگەبەگ (۱۴۹۴-۱۵۳۵)ى كۆپى مەئموون بەگ كە دەكەويته سەرەتای بەدەستەوهگرتنى دەسەلات لە لایەن شاسمايلى يەكەم (۱۵۰۱-۱۵۲۴) و بەشیک لە سەرەدمى شاتەھماسب(۱۵۲۴-۱۵۷۶)ى كۆپى، ئەم میرنشینە سنوورىكى بەرفراوان لە رۆژھەلاتەوه بۆ رۆژئاوا، لە ھەمەدانەوه بۆ شارەزور و لە باكووریشەوه بۆ باشوور، لە سوندس و لاجانەوه بۆ کرماشان، حكومەتيكى بەھیزی لە نیوان ھەر دوو ئيمۆراتۆرى ئيرانى سەفەوى و عوسمانيدا بەرپۆدەبەرد، كە ناوەندى دەسەلاتيان قەلاى پلنگان بوو (خضرى، ۲۰۱۳: ۱۰۰؛ اردلان، ۱۳۸۷: ۴۳-۴۵).

بە ئاوردانەوه لە سەرچاوهکانى ميژووى سەرەدمى سەفەوى و ئەو ئاماژە ناراستەوخۆيانەى كە ميژوونوسە كوردەکانى سەرەدمى قاجار كە نزيکن لە سەرەدمى سەفەوى و لە بارەى پيشهاته سياسیيەکانى ميرنشینى ئەرەلان لەم سەرەدمەدا بەدەستىهوه دەدەن، دەكرى بگەينه ئەم باوەرەى كەوا جگە لە سنوورى خۆرئاواى قەلەمپەوى ئەرەلانەكان كە لە سەرەدمى سەفەويدا بە ھۆى شەپ و ئالۆزى و ياخود ھاوپەيمانى و يەكگرتن لەگەل عوسمانیيەكاندا، ھەندى جار گۆرانى بەرچاوى بە خۆيەوه دەبينى، سنوورەکانى تری ئەم میرنشینە تا رادەيەكى زۆر جیگیربووه و جياوازیيەكى ئەوتوى لەگەل ئەوهى كە لە سەرچاوهکانى سەرەدمى قاجاردا ھاتووه، نەبووه و نموونەيەكى ھەك ھيرشەکانى تەيموورخانى ئەرەلان (۱۵۸۰- ۱۵۸۹) بۆ سەر ھاوپەيمانەکانى دەولەتى سەفەوى لە نيوى يەكەمى فرمانرەوايەتى سەفەوييەكان (۱۵۰۱- ۱۶۱۱) بە دیاردەيەكى دەگمەن دەژميردریيت. بۆيە دەكرى بگوترييت كەوا لە سەرەدمى سەفەويشدا پروبەرى دەسەلاتى ئەرەلانەكان لە باكوور و

باشوورەوہ لە لایەن ھۆزە کوردەکانی موکری و کەلھۆر و لە رۆژھەلاتیشەوہ لە لایەن بەگلەربەگی ناوچەیی ئەلەشگرد کە سەر بە دەولەتی سەفەوی بوون، بەرتەسک دەکرایەوہ (مصنف، ۲۵۳۶: ۲۸). بەلام لەلای رۆژئاواوہ، بەھۆی شەر و ئالۆزییەکانی نیوان سەفەوی و عوسمانییەکان، سنووری میرنشینەکە گۆرانی زۆری بە خۆیەوہ دەبینی کاتی ھەندی لە میرانی ئەردەلان بە شیوازی جۆراوجۆر ھەولیاندا کە دەسەلاتی خۆیان بە سەر ناوچەکانی رۆژئاوای دەشتی شارەزوردا کە ئەردەلانەکان بە سنووری سروشتیی ناوچەیی ژێر دەسەلاتی خۆیان دادەنا، بۆ گەیشتن بەم ئامانجە سیاسەتییکی بگۆریان لە دۆستایەتی لەگەڵ عوسمانی تا لیستنی رۆلی ھاوپەیمانی لەگەڵ قزلباشەکاندا گرتە بەر. تەیموور خانی ئەردەلان و ھەلوخان (۱۵۸۹ - ۱۶۱۷) لە سالەکانی سەرەتای دەسەلاتی خۆیان، توانیان بە رەزامەندی دەولەتی عوسمانییەوہ، دەست بە سەر ئەم ناوچاندا بگرن. بەلام خان ئەحمەد خانی جیگرەوہی ھەلو خان لە رینگەیی شەر و بەکارھێنانی ھیزی سەربازییەوہ بە پشتیوانیی شاعەباسی یەكەم ناوچەییەکی بەرینی کە لە رۆژئاواوہ تا نزیکەیی مووسل دەگەیشت، خستەژێر کۆنترۆلی خۆیەوہ (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۰۰۶).

ئەردەلانییەکان لە سالی ۱۶۳۶ شاری سنەیان دروستکرد کە تاكو تیکچوونی میرنشینەکیان لە سالی ۱۸۶۷ ھەر بە پایتەخت مایەوہ. دیارە لە دابەشکردنی ولات لە رۆژگاری سەفەویدا، ئەم میرنشینە ویلائیەتیک بوو کە ھەر چوار ناوچەیی خورخۆرە، جوانرۆ، ھەورامان و بانەیی لەخۆگرتبوو (خضری، ۲۰۱۳: ۹۹؛ محمود، ۲۰۱۵: ۲۴). دواي مۆرکردنی پەیماننامەیی زەھاوی ۱۶۳۹، ھەریمەکانی رۆژئاوای ئەردەلان بە یەكجاری خزانە سەر دەولەتی عوسمانی، بۆیە لە ئەنجامدا سنووری جوگرافیای ژێر قەلەمرەوی میرانی ئەردەلان لەم کاتە بەولاوہ ناوئرا کوردستانی ئەردەلان و ناوچەکانی سنە، حەسەن ئاوا، مەریوان، ھەورامان، بانە،

سه قز و جوانرۆی له خۆدهگرت که له لایهن میر سلیمانی کورپی میر
عه له مه ددین (۱۶۳۰-۱۶۵۵) به ڕیوه دهچوو (Iranica, 1988: 693-94).

۲- ویلیه تی کرماشان:

به پێ ئاماژه کردنی واسیلی بارتولد ناوی کرماشان که له ئەسلدا
"کرمان شاهان" بووه و له سهردهمی بههرامی چوارهمی ساسانی (۳۸۸-
۳۹۹ز) بنیادنراوه، له وهدا هاتوووه که بههرام شای ساسانی بهر له
دروستکردنی ئەم شاره تازهیه وهک پایتهختی نویی دهسه لاته که ی،
حاکمی شاری کرمان له باشووری رۆژه لاتی ئیزان بووه، بۆیه کاتیگ
دهبی به شا و بریاردهدات که شاریکی تازه له داوینی زنجیره شاخهکانی
بیشتون بنیادبنیت، ناوی کۆنی شاره که "مای" بوو دهگۆریت بۆ "کرمان
شاهان" (بارتولد، ۱۳۸۶: ۲۰۸). دواي داگیرکردنی ئەم شاره له لایان
عهربه موسلمانهکان، ناوهکهی گۆردرا به "قه ره مسین" ئەم ناوه تا
سهدهی چوارهمی کۆچی وهک خۆی مایه وه تاکو دیسان وهک جاران
ناوی کرماشانیان به کارهتیايه وه (نوبان، ۱۳۷۶: ۳۶۴).

به گۆیرهی باسکردنی محهمه د ئەمین خانی گۆلستانه، کرمانشاهان
ههر له سهردهمی دهسه لاتی قهراقویوونلووهکان تا کۆتایی سهفه و بیهکان
له ناو تۆمارهکانی کارگیژی و داراییدا به ناوی قهله مپهوی ئەلشگرد
دهناسرا، که رۆبه ره که ی بریتی بوو له: ناوچهکانی دهوروبهری
کرمانشاهان، بروجیرد، نهاوند، هه مه دان، سه به بند، سیلاخور، که زاز و
مه لایه ر (گلستانه، ۱۳۵۶: ۳۹۵؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۶۳۰).

دواي دروستبوون و چکه ره کردنی فه رمانرهبوایی سهفه و بیهکان،
ویلیه تی کرماشان بوو به ناوه ندیکی کارگیژی گه وره که به ناوی
به گله ربه گی کرماشان و که له ور ده ناسرا و له هه مان کاتیشدا له
ویلیه تهکانی کوردستان و هه مه دان جیا ده کرایه وه. گرنگی ویلیه تی

کرماشان پوژ له دواى پوژ زياديدهدکرد، چونکه سنوورى پوژئاواى ئەم وىلايه ته پان و بهرينه که هه ندى جار دهگه يشته نزيک پووبارى فورات له پووى ئيستراتيژيه تى جوگرافيايييه وه وهک شوورايه کى پولايني سروشتى له بهرامبهر هيرشه کانى دهوله تى عوسمانى چه قيبوو، بويه به دريژايى دهسه لاتى سه فه وييه کان (۱۷۲۲-۱۵۰۱) و ته نانه ت سه رده مانى دواتریش هه رگيز ئاستى ئەم گرنگايه تيبه که مى نه ده کرده وه (مروى، ۱۳۷۴: ۸۸۸). پيدده چى که وا ئەم سه رچاويه له ويناکردنى پووبه رى ئەم وىلايه ته به هه له داچوو بيت، چونکه سنوورى وىلايه تى کرماشان هيج کاتى نه گه يشتوته پووبارى فورات. پوژه ه لاتناسى ناودارى ئەلمانى "کلاوس ميشائيل پوهير بون" Klaus-Michael Rohrborn له کتبه به نرخه که "نظام ايالت در دوره صفويه" بهم شتوازه باس له مه وداى کرماشان دهکات و ده لیت: وىلايه تى کرماشان و که له ور که هه ري ميکى پانوبه رين و ده وله مهنده ده که ويته نيوان وىلايه تى کوردستان و لورستان و هه مه دان. ئەم وىلايه ته له سه رده مى شاته هماسبى يه که م له لايه ن کورده کانى که له ور به پيوه ده چوو و له سه رده مى شاعه باسى گوره به دواوه خانه دانى زهنگه نه به پيوه به رى ئەم وىلايه ته بوون (برن، ۱۳۴۹: ۱۰-۱۱).

۳- ميرنشینی لورستان و بهختيارى (ئه رگان):

هه ري مى لورستانى گوره به ئه رگان (نشينگه ي بهختياريه کان) يشه وه که سه رده مانىک به شىک بوو له وىلايه تى پان و به رينى جبال و ئيراقى عه جه م، له سه ره تاي به ديارکه وتنى مه غوله کان له سه ده ي حه وته مى کوچى به سه ر دوو به شى لورى گوره و لورى بچوک دابه شبوو (بهاروند، ۱۳۷۰: ۸۵). له پووى جوگرافيايييه وه ئەم هه ري مه به رفرئاوانه له لاي پوژه ه لاته وه ده که وته نيوان وىلايه ته کانى هه مه دان و ئەسه فه هان له باکووره وه کرماشان و له باشووره وه خووزستان و له پوژئاواوه

هاوسنووری ئیراقی عەرەبی بوو (بیات، ۱۳۸۳: ۲۶۰). ئەم ھەریمە بەرفراوانە لە ڕووی دابەشکاریی زمان و شیوەزاری قسەکردن بە سەر ناوچەییەکی گەورە و پان و بەرین دابەشەبوو کە لە ڕۆژئاوای ئێرانەوێ تا دەگاتە لیوارەکانی کەنداوی فارسی لە باشووری ڕۆژئاوا درێژدەبوویەو، مەودایەکی بەرفراوان کە دەکەوتە نیوان ڕووباری دز لە باکوور و ناوچەکانی دەورووبەری بەندەری بووشەر لە باشوور (خوبی نژاد، ۱۳۹۲: ۱۲-۱۳).

لە سەرەتای سەردەمی سەفەوی کاتیک شاسمایلی یەکەم لە سالی ۱۵۰۸ بەغداي داگیرکرد، شا ڕۆستەمی کورپی شاحوسین کە تا ڕادەیک بەسەر گشت ھۆز و تیرە و تایفەکانی ویلیەتی لورستان فەرمانڕەوایی دەکرد، ئەم ویلیەتەیی خستە سەر سنووری دەولەتی سەفەوی (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۱۴) شەرەفخان گوتەنی، لە چاکەیی ئەم کردەوہیەدا، شاسمایلی بە سیلەیی چاوی چاکەیی شاھانەوہ شا ڕۆستەمی بەسەرکردەوہ و کەولیی شانازی و سەر بەرزیی خستە سەر شانی (بدلیسی، ۲۰۱۷: ۱۰۸). بە گوێرەیی باسکردنی روزبھانی خنجی لە کتیبی "عالم آرای ئەمین" دا، شاسمایلی دوای پیدانەوہی فەرمانڕەوایی ئەم ویلیەتە بە شارۆستەم، بەخششیکیی زۆری کرد و لە شوینی خۆی ھیشتیەوہ تاکو پارێزەری ئەم سنوورە بەرفراوانە بیئت (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۱۵). دیارە ڕووبەری ویلیەتی لورستان لەم سەردەمە لە باکووری ڕۆژھەلات تا باشووری ڕۆژئاوا نزیکەیی سەد قۆناغ بوو و لە برووجیردەوہ تا سنووری ئیراقی عەرەبی و ویلیەتی بەغدا و لەویشەوہ تا دەگاتە کەنارەکانی کەنداوی فارسی درێژەیی ھەبوو. گوایە ئەم سنوورە تا کۆتایی سەردەمی سەفەویش ھەر وەک سنووری فەرمی ولات ماوہتەوہ (برن، ۱۳۴۹: ۱۲۳). لە سەردەمی شاتەھماسیی یەکەم ھەریمی ئەرگان کە ھەر لە سەردەمانیکیی دوورەوہ وەک نشتیمانی ڕەسەنی لورە بەختیارییەکان دەناسرا و دواتر بە کوھگیلویە ناوی دەرکرد لە ویلیەتی فارس جیاکرایەوہ و وەک

ویلاهی تیکی سهر به خو دستنیشانکرا، که ماوهیه ک به مه بهستی دهسته مۆکردنی خیله به ختیار بییه کان له لایه ن خیلای ئه فشاری قزلباشه وه به ریوه ده چوو (زکی پور، ۱۳۸۹: ۸). له م ماوهیه دا که ویلاهی تی ئه رگان به هوی گرنگایی ئیستراتیژی ته تی ناوچه یی له رووی ئابووری و بازرگانی بوو ژانه وه یه کی باشی به خو یه وه بینی بوو له دابه شکاری کارگیژی ده وه له تدا به هه شته مین به گله ره گیتی فه رمانزه وایی به هیژی سه فه و بییه کان ئه ژمارده کرا، که ناوچه کانی دزفول، دورق و شووشته ری خوزستا نیشی ده گرت ه وه (خوبی نژاد، ۱۳۹۲: ۵۱).

۴- میرنشینی موکریان:

ئه گه رچی له نیوان میژوونوو سه دیاره کان سه باره ت به رووبه ری فه رمانزه وایی و په چه له کی میرانی ئه م هه ری مه بیرورای جیاواز هه یه، به لام هه رچونی بی به باوه ری میر شه رفخانی بدلیسی میرانی موکری به ره سه ن ده چنه وه سه ر خیلای موکریی دانیشتووی ناوچه ی شاره زوور (بدلیسی، ۲۰۱۷: ۴۵۹) دیاره ناوی موکریان بو یه که مین جار له سه ده ی هه شته می کوچی و چوارده هه می زایینی هه هاتوته ناو لاپه ره کانی کتیه میژووی و جوگرافیا بییه کان. ئه م میرنشینه له و کاته به دواوه بریتی بووه له هه ری میکی به رفراوان که که وتوته باشووری ده ری اچه ی ورمی که له م ناوچانه پیکده هات: مه راغه، سه لماس، شنۆ، لاجان، نه غه ده، ورمی، سائین قه لا، سابلاغ، بوکان، نیوان دووئاو، خانج، سه رده شت، سه قز، بانه (رۆژبه یانی، ۱۹۹۲: ۸) ویلاهی تی موکریان که هه ر له دیرزه مانه وه ناوه ندی ژیانی کوردانی موکری بووه هه ری میکی سه خت و شاخاوییه که زنجیره چیاکانی موکری، به ردسیر، کورته ک و موسومه ند وه ک شوورایه کی پۆلایین ناوچه کانی له باوه ش گرتووه (بیات، ۱۳۸۳: ۲۳۲). له گرنگترین رووباره کانی ئه م هه ری مه زیڕین و زابی بچووکه که دوا ی تیژئاوکردنی دۆل و ده شته کان زیڕین به ره وه ده ری اچه ی ورمی و زابیش ده ری ژیتته

رووباری دیجله (خضری، ۱۳۷۹: ۴۳-۱۲۰). ناوهندی ئەم میرنشینه شاری سابلاغ (مه‌هاباد) ه که هەر له دێرزهمانهوه ناوهندی دهسه‌لاتی ئەم هەریمه بووه (قنبری، ۱۳۹۲: ۲۰).

۵- کوردهکانی برادۆست، مه‌مودی و دونبولی:

مه‌ودای دهسه‌لاتی میرنشینی برادۆست له سه‌ردهمی سه‌فه‌ویدا ناوچه‌کانی ورمی، ته‌رگه‌وه‌ر، می‌رگه‌وه‌ر، ماکو، سه‌لماس و هه‌ندی جاریش خۆیه بووه. هه‌ریمی ئەم میرنشینه ناوچه‌یه‌کی شاخاوی بووه و ناوهندی دهسه‌لاتیشیان له‌م سه‌ردهمه زیاتر قه‌لای دمدم بووه که له سه‌ردهمی خانی له‌پ زێیندا گه‌یشته لووتکه‌ی به‌هیزی و به‌رفراوانی (قنبری، ۱۳۹۲: ۲۱). کورده‌کانی مه‌مودیش که ژینگه‌ی سه‌ره‌کیان پیشتر له هه‌ریمه‌کانی شام و جزیره بووه و له سه‌ردهمی قه‌راقۆیوونلووه‌کان پوو له ئازربایجانی ئێران ده‌که‌ن له ناوچه‌کانی خۆیی، سه‌لماس، ماکو و ناوچه سنوورییه‌کانی نیوان ئێرانی سه‌فه‌وی و عوسمانیدا جیگیرده‌بن. چه‌ندی کورده دونبولیه‌کان بوون که پیشتر له هه‌ریمه‌کانی شام و جزیره به‌رهو ئازربایجانی ئێران کۆچیان کردبوو، زیاتر له ناوچه‌کانی خۆیی، مه‌رهند، سه‌لماس و ده‌وروبه‌ری ته‌وریز نیشه‌جیبوون و ناوهندی دهسه‌لاتیشیان شاری خۆیی بووه (میرجعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۱).

۶- کورده‌کانی گه‌رووس:

هه‌ریمی گه‌رووس که ناوچه‌یه‌کی نیمچه شاخاوییه و له لایه‌ک ده‌که‌ویته باکووری پۆژه‌ه‌لاتی ویلایه‌تی کوردستان (ئه‌رده‌لان) و له باشووریشه‌وه ده‌گاته ویلایه‌تی هه‌مه‌دان له سێ شاری بیجار، سووکه‌ند و باباره‌شانی و ۲۵۵ گوندی ئاوه‌دان پیکدیت (میریوانی، ۱۳۹۱: ۲۰). ئەم هه‌ریمه له سه‌ردهمی ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویدا به‌شیک بووه له به‌گه‌ریه‌گی ئه‌لشگرد که له لایه‌ن خێله کورده‌کانی گه‌رووس، سیا مه‌نسووری و

که بوودقهند به پړووده چوو (سمیعا، ۱۳۶۸: ۸۴) هاوکات سه رکړده دیاره کانی ئەم خیلانە پوښکی بالاین له به پړووه بردنی ئەرکه سه ربازییه کان له سه رده می دهسه لاتی شاته هماسبی یه که م و شاعه باسی گه وره و شاسلیماندا بینوه (بلاغی، ۱۳۶۹: ج ۵، ۱۸۲) وا پینده چی که خیلانە کانی گه رووس، سیامه نسووری و که بوودقهند که له خیلانە گرنه کانی باکووری ویلایه تی کوردستانن هر له دیرزه مانه وه له هه ریمی گه رووس و بیجار نیشته جیوونه و به پیی ئاماژه کردنی ئەمیر نیزامی گه رووسی و وه قایع نیگاری کوردستانی خانه دانی گه رووس هر له سه رده می ته میووریه کانه وه دهسه لاتی ئەم هه ریمه یان به دهسته وه بووه (گرووسی، ۱۳۸۴: ۴-۵؛ وقایع نگار کوردستانی ۱۳۸۱: ۱۷۹).

۷- کورده کانی چگینی:

ئه گه رچی له نیو میژوونوسه دیاره کانی کورد و غهیره کورد له باره ی کورد بوونی خیلی چگینی مشت و مریکی زور هه یه، به لام که سانی وهک میر شه ره فخان ی بدلیسی، بابا مه ردوخی روچانی، محهمه د ئەمین زهکی بهگ، سه فیزاده و ته نانه ت مه سعودی که یهانی جوگرافیزانی ناوداری ئیرانی، بیی هیچ جوړی دوودلییه ک چگینییه کان به کوردی رهسەن و ئازا و دهست و دل ئاوا دهزانن (بدلیسی، ۲۰۱۷: ج ۱، ۵۰۷؛ کیهان، ۱۳۱۱: ۱۱۲). له لایه کی دیکه کومه لی نووسه ری ترهه ن که چگینییه کان به لهک و لوړ له قه له م دهدهن (ساک، ۱۳۴۳: ۴۷؛ بهاروند، ۱۳۸۵: ۵۵؛ کاظمی، ۱۳۷۶: ۳۷؛ بهتویی، ۱۳۷۷: ۱۳۰) ژماره یه کی که میس پینانویه که چگینییه کان به ره چه لهک تورکن و له هه ریمی ئازربایجان ه وه هاتوونه ته ناوچه کانی کوردستان و لوړستان نیشته جیوونه (حیدری، ۱۳۸۴: ۲۶۱؛ آزادی چگینی، ۱۳۸۷: ۲۱۹).

هه رچونی بی به پیی سه رجه م پیوه ره میژووییه کان چگینییه کان له کورده رهسەن و دیرینه کانی کوردستانی ئیرانن که له سه رده مه

جياوازه‌كان هه‌لبه‌ز و دابه‌زيكي زوريان له ميژووي ئيراندا هه‌بووه، بويه له مه‌ودايه‌كي جوگرافيايي به‌رفراوان و په‌رش و بلاوي ئه‌م ولاته په‌رته‌وازه بوونه (مردوخ كردستاني، ۱۳۷۹: ۹۸؛ صفي نژاد، ۱۳۸۱: ۴۹۶-۴۹۷؛ آزادي چگيني، ۱۳۸۷: ۳۸۹-۳۹۰؛ بهتويي، ۱۳۷۷: ۸۲؛ گلرئز، ۱۳۸۲: ۸۹۵-۸۹۶) گرنگترين ئه‌و شوئنانه‌ي كه خيلى چگيني به دريژايي سه‌رده‌مي سه‌فه‌وي تنييدا نيسته‌جي بووه له لايه‌ن سه‌رچاوه ميژووييه‌كان ئاوا ئاماره‌يان پي‌دراوه: خوراسان، قوچان، نشابور، چكنه‌ي خواروو، چكنه‌ي سه‌روو (توحدى، ۱۳۶۴: ۶۳-۶۴/۱۰۷؛ بهاروند، ۱۳۸۵: ۱۷۹؛ افشار سيستاني، ۱۳۶۶: ۱/۲۰۸)، قه‌زوئين، تارمي خواروو، كووهين، تاكستان، سولتان ئاوا، شاهروود، سولتانييه، ئه‌به‌هر (ميرنيا، ۱۳۶۹: ۱۱۶-۱۱۷)، مه‌نجيل، جويبار، لاكوژدي، گه‌يلان، سياه‌كه‌ل، لووشان، پوودبار، تيكان (ميرچگيني، ۱۳۹۲: ۱۱۶-۱۲۷) سه‌واد كووه، مازنده‌ران، كه‌جور، گورگان، هيستر ئاوا، هه‌رزه‌ويل (فيلد، ۱۳۴۳: ۲۰۴؛ رابينو، ۱۳۶۵: ۱۲۴) مه‌لايه‌ر، ساوجبلاغ، نه‌زه‌ر ئاوا، كه‌ممازان، جوژان، همزه‌ لوو(چريكف، ۱۳۵۸: ۴۵؛ ليارد، ۱۳۷۱: ۳۲) بهار، نه‌هاوه‌ند، كرماشان، سه‌ميرومي ئه‌سفه‌هان، كه‌له‌وڤ، سه‌نجاوي، لوڤستان، ته‌رحان، كه‌شكان، بروجئيرد، خوره‌م ئاوا(ساكي، ۱۳۴۳: ۱۳۵؛ ورجاوند، ۱۳۷۷: ۳/۲۰۳۴) فارس، فه‌سا، تالقان، قادرئاوا، خيرئاوا، بوانات، مه‌ه‌كه‌ستان (رزم آرا، ۱۳۲۰: ۱۵۱؛ كيهان، ۱۳۱۱: ۶۴).

۸- كورداني خوراسان:

هه‌ريمي خوراسان ناوچه‌يه‌كي گه‌وره و پان و به‌ريني باكووري رۆژه‌لاتي ئيران ده‌گرته‌وه كه گه‌روه‌ترين ويلايه‌تي ئه‌م ولاته‌يه، ئه‌م هه‌ريمه له‌لای رۆژه‌لات به دريژايي سنووري ئه‌فغانستان داده‌كشيت تا سنووري پاكستان له باشوور دريژ ده‌بيته‌وه. له لای باكووره‌وه ده‌گاته توركمانستان له باشوور و رۆژئاواش، بياباني گه‌وره و قاتوقري (لووت)

له هەریمه‌کانی دیکه‌ی ناوه‌راستی ئێرانی داده‌بریت (طاهری، ۱۳۴۸: ۱۰). له‌م هەریمه پان و به‌رینه‌دا زۆریه‌ی ئه‌و گرووپه ئه‌تتیکیانه هه‌ن، که له رۆژگاری ئه‌مرۆدا دانیشتوانی ئێران پینکدینن وه‌ک کورد، به‌لووچ، لوپ، تورک، تورکمان، ئه‌فغان، تات، به‌ربر، عه‌ره‌ب... که دياره زۆریه‌ی ئه‌مانه‌ش له ئه‌نجامی کۆچکردنه‌وه له زیدی میژوویی خۆیان لێره جینگیربوون (متولی حقیقی، ۱۳۷۸: ۲۲۴) حالێ حازر خۆراسان هەریمیکه له سی ناوچه یان ده‌قه‌ری لیکجودا پیکهاتوه که ئه‌مانه‌ن: خۆراسانی باکور، خۆراسانی باشوور و خۆراسانی ر‌ه‌زه‌وی که ده‌که‌ویته نیوانیانه‌وه. تیبینی ئه‌وه ده‌کریت که‌وا کورده‌کان به شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی له دوو به‌شه‌که‌ی باکووری خۆراسانی گه‌وره‌دا ده‌ژین. له راستیدا کورده دوورخراوه‌کان به شیوازی زۆره‌ملی و له ژیر ناوی پارێزه‌ری شه‌ره‌ف و که‌رامه‌ت و به مه‌به‌ستی پاسه‌وانیکردن له سنووره‌کانی رۆژه‌لاتی ئێران له سه‌رده‌می سه‌فه‌وییه‌کاندا بۆ هه‌میشه له زید و واری باپیران و کلتووری هه‌زاران ساڵه‌ی خۆیان دا‌بران و له خۆراسان نیشه‌ته‌جیکران. دياره سه‌رجه‌م کوردانی خۆراسان شیعه مه‌زه‌به‌ن و به گشتی ۶۹۶ گوندی ئه‌م هەریمه پان و به‌رینه زۆریه‌ کوردن و له هەریمی خۆراسانی گه‌وره‌دا تۆمارکراون و به پێی دوا سه‌رژمیرییه‌کان تیکرای کورده‌کانی خۆراسان به نزیکه‌ی دوو ملیۆن که‌س هه‌ژمارده‌کرین. کوردانی ئه‌م ده‌قه‌ره، له ۲۲ هۆزی گه‌وره و ۱۲۲ بنه‌ماله‌ی بچووکت‌ر پیکهاتوون و له جاتی کوردستان به خاک و ولاتی خۆیان ده‌لین "کوردخانه". ر‌ووبه‌ری گشتی خاکی کوردانی خۆراسان، یان کوردخانه، بریتییه له ۶۴/۱۴۴ شه‌ست و چوار هه‌زار و سه‌د و چل و چوار کیلۆمه‌تری چوارگۆشه (متولی حقیقی، ۱۳۷۸: ۲۲۸).

۹- کوردانی گهیلان و مازهندهران:

ههریمهکانی گهیلان و مازهندهران ناوچهیهکی شاخاویی گهوره و لیرهواری بهرفراوان له باکووری ئیران پیکدیتن که نزیکه ی ۳۷ ههزار کیلومهتری چوارگوشه دهبی. سنووری ئەم دوو ههریمه پریپیت و بهرهکهته که ژمارهیهک نهتهوه، رهگهز، ئاین و ئاینزای رهنگاورهنگی لهباوهش گرتووه له باکوورهوه دهگاته دهریای مازهندهران و له لای رۆژهلاتهوه دهگاته ههریمی خوراسان و له رۆژئاوادا دهگاته ههریمی ئازربایجان و له باشووریشهوه دهگاته قهزوین و ناوچهکانی دهوروبهری تاران (رزم آرا، ۱۳۲۰: ۹).

به پیتی ئاماژهکردنی سهراچاوه میژووویهکان کوچی کوردهکان و نیشتهجیبوونیان له ههریمهکانی گهیلان و مازهندهران بۆ سهرهتای دهولهتی سهفهوی دهگهپرتهوه، کاتی دهسهلاتداری سیهفهوی به مهبهستی زالبوون به سهرکیشه ناوخیویهکانی ولات و سهرکوتکردنی شوپش و ههگهرا نه ناوچهیهکان له م ههریمه سهخت و لیرهوایانه دا په نایان بۆ هیزی یه کلاکه رهوهی کوردهکان بردووه و به هینان و هاندانی جهنگاوه ره کوردهکان، ناوچه شاخاوی و قه لاسهختهکانی نه یارهکانیان خستووته ژیر چه پۆکی دهسهلاتی خویان. وا پیدهچی که یه کهم جار له سهردهمی شاسمایل و کهمیک دواتر به فهرمانی شا ته هماسبی یه کهم کاتی له شکری قزلباش له بهزاندنی دهسهلاتی خانهدانی ساداتی کیایی له رۆژهلاتی گهیلان سهرکهوتوو نه بوون، هۆزه گه ورهکانی رهشوهند، کاکاوهند و سیامه نسووری به مهبهستی گه مارۆدانی قه لاکانی خانهدانی کیایی و نه یارانی تری سهفهووویهکان له ناوچه جیاجیاکانی گهیلان و مازهندهران و دواتریش هۆزی رۆژهکی له ناوچهی تونیکابون دامه زرینران (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۲۶۱-۲۶۲).

دواتر له سهردهمی شا عه بیاسی گه وره و بهر له کۆچی به رفراوانی کوردهکان له ئازربایجان و کوردستانه وه بۆ خۆراسان، دیسان به هه مان مه بهست کۆمه لێ هۆزی تری کوردی له وانه خواجه وهند، دۆلقان، عمارلوو و قهرامانلووه کان له ناوچه کانی مهنجیل، جویبار، لاکوژدی و پوودباری زهیتوون و تارم و لیواره کانی سپی پوود و پووباری قزل ئۆزه نی ههریمه کانی گهیلان و ناوچه کانی سیاهکه ل، لووشان، پوودبار، تیکان، سه وادکووه، مازهنده ران، کهجور، گورگان، هیستر ئاوا، هه زه ویل و که لارده شت، کوردکووی، که لارسته تاق و نور له مازهنده ران نیشه جیکران (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۴۸۵؛ بهتویی، ۱۳۷۷: ۸۲؛ مروی، ۱۳۶۴: ۲۵۶). دیاره ئەم هۆزه جهنگاوه رانه دواتر له هیرشی سه رمۆلگه کانی نه یارانی خانه دانی سه فه وی له ههریمی گهیلان و مازهنده ران به سه رکردایه تی میر شه رفخانی بدلیسی رۆلی کاریگه ریان بینوه له دامرکاندنه وهی شه ر و یاخیبوونی نه یاران، بۆیه دوا ی کوتاییه اتتی شه ر و پیکدادانه کان (گلرین، ۱۳۸۲: ۸۹۵-۸۹۶؛ بهاروند، ۱۳۸۵: ۱۷۹؛ توحدی، ۱۳۶۴: ۶۳-۱۰۷/۲) سه رکرده کانی هۆزه به شدار بووه کان له لایه ن شا عه بباسه وه به پۆست و پله ی جۆراو جۆر به چاکی خه لاتکران و هاوکات ژماره یه ک زه وی و زار و گوند و ناوچه ی ده وله مه ند و به رفراوانیش به سه ر سه رۆکه هۆزه کاندایه شکاراوه و بۆیان تاپۆده کریت (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۳/۲۰۳۴؛ میرنیا، ۱۳۶۹: ۱۱۶-۱۱۷) بۆیه کورده کان هه ر له و سه رده مه به دواوه له م ههریمانه نیشه جیبوونه و ژماره یان رۆژ له دوا ی رۆژ له فراوانی بووه (افشار سیستانی، ۱۳۶۶: ۱/۲۰۸؛ فیلد، ۱۳۴۳: ۲۰۴؛ رابینو، ۱۳۶۵: ۱۵۱). دیاره به پووخانی ده وله تی سه فه ویش کاریگه ریی ئەم سیاسه ته له کار نه که وت، چونکه دواتر نادرشای ئەفشار و ته نانه ت که ریم خانی زه ند و ئاغا محه ممه د خانی قاجاریش جار به جار به مه به ستی به ره نگار بوونه وهی نه یارانی ده سه لاته کانیان فه رمانیان کردوو به کۆچپیکردن و نیشه جیکردنی هۆزه جهنگاوه ره کورده کان له م دوو ههریمه گرنگ و پان و به رینه دا، بۆیه جوگرافیای کوردانی گهیلان و

مازەندەرانیش وەك ناوچەكانى تر بە بەردەوامى سنوورىكى پەرش و
بلاو و ناسەقامگىرى ھەبوو.

ئەنجام:

- بە گۆيرەى زۆربەى سەرچاوە مێژوويىيەكان و لاتى كوردان واتە
كوردستان، و لاتىكى بە پوالت يەكپارچە و سەربەخۆ، بەلام خاوەن
سنوورىكى سياسىيى ديارىكراو نەبوو و نىيە و لەم شويئە
ديارىكراو دا، بە دريژايى ھەزاران سال لەمەوبەر خەلكانىكى بە
گشتى يەكپەنگ بەلام بە بنچينە و بناوانىكى رەچەلەكى يەكپارچە بە
ناو "كورد" ژياون كە ناكرى بە ئاسانى نكولى لە بوونى ئەم گەلە
كون و خاوەن كلتوورە ديئرينە بكەين و بە ھەلە لە سەرگەلانى تى
ناوچەكە ھەژماربكرىت.

- ھەتا بەر لە بلاو بوونەو ھى چەمكى "كوردستان" كە سەلمىنەرى
دەستەواژەيەكى ئىدارى و جوگرافىيى بو و لاتى كوردان و ناوچە
كوردنشينەكان بوو، دەستەواژەى وەك: جبال، كوھستان، ئىراقى
عەجەم و ... لە ناو تۆمارەكانى فەرمى دامودەزگا حكومىيەكانى
بەريۆەبەرى و لاتى ئىران بەكارھاتوو.

- دواى دامەزراندنى دەولەتى سەفەوى (۱۵۰۱-۱۷۲۲) لە سەرەتاي
سەدەى شازدەھەم و لەدايكبوونى بەرەيەكى بەھىزى شىعەمەزھەب
دژ بە عوسمانىيە سوننە مەزھەبەكان، زورى پىنەچوو ناوچە گىرنگ و
ئىستراتىژىيەكانى كوردستان كەوتنە بەرھىز و پەلامارى
بەردەوامى ھەلمەتە سەربازىيەكانى ئەم دوو زلھىزە ناوچەيى، بۆيە
سنوورەكانى ناوچە كوردنشينەكان زوو زوو لە لايەن لەشكرە
ھىرشبەرەكان دەبەزىندران و گەلانى تى غەيرە كورد لە نىشتىمانى
كوردان نىشتەجىدەكران.

- به کارهێنانی چه مکی کوردستان له لایه ن کار به ده ستانی حکوومی و نووسه رانی میژوو له ناو باز نه ی ئه ده بیاتی کارگیر ی، سیاسی، میژووی و جوگرافیدا، سه رجه م ناوچه کوردنشینه به رفراوانه کانی ئه وکات و ئیستاشی له گه لدا بی نه یده گرت ه و، بۆیه ده ستنیشانه کردنی سنووری جوگرافیای کورده په رته وازه کان کاریکی ئه ستمه.
- له کاتی به کارهێنانی چه مکی کوردستان تا کو ئیستاش ژماره یه کی زۆر له ناوچه په سه ناکه نی کوردنشینه هه ن که له ده رو ه ی ئه م باز نه یه دان و له به ر مه رامی سیاسی یا خود دژایه تیکردنی حکومه ته داگیرکارانی کوردستان به به شیک له پانتایی به رفراوانی ئه م ولاته هه ژمار نه کراوه.
- ئاشکرایه که وا به هۆی به رز و نزمیی ده سه لاتی ناوه ندی و ناسه قامگیری فه رمان په وایی میرنشینه کوردییه کان ده ستنیشانه کردنی سنووری جوگرافیای ناوچه کوردنشینه کانی سه رده می فه رمان په وایی سه فه وییه کان کاریکی هه تا بلی ئه ستمه و دژواره.

لیستی سه‌چاوه‌کان:

نامه‌ی ماسته‌ری بلاونه‌کراوه:

- خوبی نژاد، بویراحمد (۱۳۹۲.ه.ش) نقش قوم لر در تحولات سیاسی ایران از آغاز صفویه تا سقوط زندیه، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- قنبری، آرش (۱۳۹۰ ه.ش) نقش سیاسی ایلات و حکام کرد در دوران شاه عباس اول، پایان نامه کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی.
- زکی پور، نعمت‌الله (۱۳۸۹.ه.ش) بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کهگیلویه از آغاز صفویه تا پایان زندیه (۹۰۷-۱۲۰۹.ه.ق) پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، رشته تاریخ، گرایش اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان.
- مریوانی، محمد (۱۳۹۱.ه.ش) بررسی خاندان حکومنگر گروسی در بیجار از دوران صفویه تا پایان قاجار، پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه.
- میرچگینی، فاطمه ماله میر (۱۳۹۲.ه.ش) وضعیت چگینی‌ها در عصر صفوی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ ایران اسلامی، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.

- محمود، نعمت علی (۲۰۱۵ز) میرنشینی ئه‌رده‌لان و ده‌وله‌تی قاجاری، توژیینه‌وه‌یه‌که له په‌یوه‌ندییه سیاسی، کومه‌لایتی و ئابوورییه‌کان (۱۷۹۴-۱۸۶۷)، پینشکه‌شی ئه‌نجومه‌نی ئادابی زانکوی سووران کراوه.
- نوری، فریدون (۱۳۸۹ه.ش) بررسی تحلیلی شکل‌گیری حکومت صفویه و تاثیر آن بر تحولات کردستان از آغاز حکومت صفوی تا پایان عصر شاه عباس اول (۹۰۷-۱۰۳۸ه.ق)، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ.
- هادیان، کوروش (۱۳۸۸ه.ش)، جغرافیای تاریخی کردستان با تأکید بر حکومت محلی اردلان (صفویه تا قاجار)، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ.

سه‌رچاوه جوگرافییه‌کان به زمانی عه‌ره‌بی:

- الادریسی، محمد بن محمد (۱۹۹۵م) نزهة المشتاق فی اختراق الافاق، بیروت، عالم الکتب.
- الاصلطخری، ابراهیم بن محمد (۲۰۰۴م) المسالك و الممالک، بیروت، دار صادر.
- ابن حوقل، ابولقاسم محمد بن علی (۱۹۸۳م) صورة الارض، بیروت، دار صادر.
- ابن خلکان، احمد بن محمد بن ابی بکر (۱۹۹۰م) وفيات الاعیان و انباء اهل الزمان، بیروت، دار صادر.

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (١٩٨٨م) تاريخ ابن خلدون، تحقيق خليل شحاده، بيروت، دار الفكر.
- ابن عبري، غريغوريوس الملقى (١٩٩٢م) تاريخ المختصر الدول، تحقيق انطوان صالحاني اليسوعي، بيروت، دار الشرق.
- ابن خردادبه، عبيدالله ابن عبدالله (١٩٩٢م) المسالك والممالك، بيروت، دار صادر، افسست ليدن.
- ابن الفقيه، ابو عبدالله احمد بن محمد الهمذاني (١٤١٦هـ.ق) البلدان، تحقيق يوسف الهادي، بيروت، عالم الكتاب.
- اسكندري، نصر بن عبدالرحمان (١٤٢٥ هـ.ق) الامكنه و المياها و الجبال و الآثار، رياض، مركز الملك للبحوث و الدراسات الاسلاميه.
- اسكندر، سعد بشير (٢٠٠٨ز) قيام النظام الاماراتي في كردستان و سقوطه، بنكهى زين السليمانيه.
- بردى، يوسف ابن تغرى (١٣٩٢هـ.ق) النجوم الزاهره في ملوك مصر و القاهره، القاهره، وزاره الثقافه و الارشاد القومى، الموسسه المصريه العامه.
- بولاديان، ارشاك (٢٠١٣م)، الاكراد في حقبه الخلافه العباسيه، ترجمه الكساندر كشيبيان، دار الفارابي، بيروت.
- توفيق، زرار صديق (٢٠٠١ز) كردستان في القرن الثامن الهجرى، دراسه في تاريخها السياسى و الاقتصادى، اربيل، موسسه مكريانى للطباعه و النشر.

- جيهانى، ابولقاسم بن احمد (٥١٣٦٨هـ.ش) اشكال العالم، ترجمه على بن عبدالسلام، تهران، آستان قدس.
- حسين، سعدى عثمان (٢٠٠٦ز) كوردستان الجنوبيه فى القرنين السابع عشر و الثامن عشر، اربيل، من منشورات مكتبه سوران.
- الحموى، شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت (١٩٩٥م) معجم البلدان، ط. ٢، بيروت، دار صادر.
- الحميرى، محمد بن عبدالمنعم (١٩٨٤م) الروض المعطار فى خبر الاقطار، تحقيق احسان عباس، بيروت، مكتبه لبنان ناشرون.
- شيرازى، شرف الدين عبدالله بن فضل الله (٥١٣٦٢هـ.ش) تجزيه المصارو تجزيه الاعصار فى تحرير تاريخ الوصاف، بقلم عبدالحميد آيتى، تهران، نشر بنياد فرهنگ.
- اصفهانى، حمزه بن الحسن (١٩٦١م) تاريخ سنى ملوك الارض و الانبياء، بيروت، دار مكتبه الحياه.
- العمرى، شهاب الدين احمد بن يحيى ابن فضل الله (٢٠٠٣م) مسالك الابصار فى ممالك الامصار، ابوظبى، المجمع الثقافى.
- عبدالحكيم، زنار عبدالسلام (٢٠٠٧م) ابن العبرى مصدرا لدراسه تاريخ الكورد، دهوك، دار سبيريز.
- لشكرى، حيدر (٢٠٠٤ز) الكرد فى المعرفه التاريخيه الاسلاميه، دراسه تحليليه-نقديه، دهوك، موسسه سبيريز.
- المسعودى، ابوالحسن على بن حسين بن على (١٩٨١م) التنبيه الاشراف، تحقيق عبدالله اسماعيل الصاوى، قاهره، دار الصاوى.

- المقریزی، احمد بن علی (۵۱۴۱۸ق) المواعظ والاعتبار بذكر الخطط و الآثار، بیروت، دار المکتبه العلمیه.
- النویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب (۵۱۴۲۳ق) نهایه الارب فی فنون الادب، القاهره، دار الکتب والوثائق القومیه.
- الهمدانی، ابوبکر بن محمد بن موسی الحازمی (۱۹۹۴م) الاماکن او ماتفق لفظه و افترق مسماه من الامکنه، تحقیق حمد محمد الجاسر، قاهره، دار الیمامه البحث و الترجمه و النشر.
- الیعقوبی، ابن واضح (بی تا) البلدان، تهران، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.

گه‌شتنامه‌کان:

- چریکف، م (۵۱۳۵۸ش) سیاحتنامه مسیو چریکوف، ترجمه آبار مسیحی، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- چلبی، اولیا (۵۱۳۶۴ش) کورد در تاریخ همسایگان (سیاحتنامه اولیا چلبی) ترجمه فاروق کیخسروی، ارومیه، نشرصلاح الدین.
- رابینو، یاسنت لویی (۵۱۳۶۵ش) سفرنامه مازندران و استرآباد، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چ سوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- دلواله، پیپترو (۵۱۳۸۴ش) سفرنامه، ترجمه‌ی شجاع الدین شفا، تهران، بنگاه نشر کتاب.
- سانسون، مارتین (۵۱۳۴۶ش) سفرنامه، ترجمه و تصحیح محمد عباسی، تهران، ابن سینا.

- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰ ه.ش) سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی.
 - لایارد، سرواستن هنری و دیگران (۱۳۷۱ ه.ش) سیری در قلمرو بختیاری و عشایر بومی خوزستان، ترجمه مهتاب امیری، تهران، فرهنگسرا.
 - مارکوپولو (۱۹۷۱ م) سفرنامه، ترجمه حبیب الله صحیحی، تهران، نشر ارغوان.
- سه‌رچاوه په‌سه‌نه میژووییه‌کانی سه‌رده‌می سه‌فه‌وی به زمانی فارسی:**
- جرفادقانی، ابولشرف ناصح (۱۳۷۴ ه.ش) تاریخ یمینی، تصحیح جعفر شعار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
 - خنجی، روزبهان (۱۳۸۲ ه.ش) تاریخ عالم آرای امینی، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران، نشر میراث مکتوب.
 - خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۸۰ ه.ش) تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، به کوشش جلال الدین همایی، تهران، نشر خیام.
 - شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۸۱ ه.ش) مجمع الانساب، تحقیق میر هاشم محدث، تهران، امیر کبیر.
 - عبدی بیک شیرازی، زین العابدین علی (۱۳۶۹ ه.ش) تکمله الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، نشر نی.
 - غفاری کاشانی، ابولحسن (۱۳۶۹ ه.ش) گلشن مراد، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، نشر زرین.

- قاشانی، عبدالله بن محمد(۱۳۸۴ه.ش) تاریخ اولجایتو، تحقیق مهین همبلی، تهران، نشر علمی فرهنگی.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن(۱۳۸۵ه.ش)تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن عبدالملک قمی، تحقیق محمد رضا انصاری، قم؛ کتابخانه‌ی آیت الله مرعشی نجفی.
- گلستانه، محمد امین(۱۳۵۶ه.ش) مجمل التواریخ، ذیل زین العابدین کوهمره، به اهتمام مدرس رضوی، تهران، نشر دانشگاه تهران.
- مازندرانی و حکم آبادی، عبدالله ابن محمد و علی اکبر(۱۳۹۷ه.ش) رساله فلکیه در علم سیاحت، بتصحیح والتر هینتس، تهران ، نشر مدید.
- مروی، محمد کاظم (۱۳۷۴ه.ش) تاریخ عالم آرای نادری، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران، نشر علمی.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲ه.ش) نزههالقلوب، به کوشش لسترنج، تهران نشر دنیای کتاب.
- مصنف، خسرو بن محمد بن منوچهر (۲۵۳۶ش) لب التواریخ، تهران، کانون خانوادگی اردلان.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه بن محمود (۱۳۸۰ه.ش) روضهالصفای فی سیره الانبیا و المولک و الخلفاء، تصحیح و تشحیه جمشید کیان فر، تهران، نشر اساطیر.
- ناشناس (۱۳۶۴ه.ش) جهانگشای خاقان، با مقدمه دکتر مضطر، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

- ناشناس (۱۳۵۰.ش) عالم آرای صفوی، به کوشش یدالله شکری، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- هروی، سیف الدین یعقوب (۱۳۵۲.ش) تاریخ نامه هرات، به تصحیح محمد زبیر الصدیقی، بسعی و اهتمام خان بهادر خلیفه محمد اسدالله، کلکته، کتاب فروشی خیام.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۷۴.ش) جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، تهران، چاپخانه اقبال.

تویژینه‌وه میژووییه‌کان به زمانی فارسی:

- آزادی چگینی، بهمن (۱۳۸۷.ش) تاریخ معاصر چگینی، خرم آباد، سیفا.
- اردلان، شیرین (۱۳۸۷.ش) خاندان کرد اردلان در تلاقی امپراتوری های ایران و عثمانی، ت: مرتضی اردلان، تهران، نشر تاریخ ایران.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۶۶.ش) مقدمه‌ای بر شناخت ایل های چادر نشین و طوایف عشایری ایران، ج ۱ و ۲، تهران، نشر مولف.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۳.ش)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میر احمدی، ج ۱، نشر علمی فرهنگی، تهران.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۸۶.ش) تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سر دادور، تهران، توس.
- بهاروند، سکندر امان الهی (۱۳۸۴.ش) کوچ نشینی در ایران، پژوهشی در باره عشایر و ایلات، تهران آگاه.

- بهاروند، امان الله (۱۳۷۰ ه. ش) قوم لر، تهران، نشر آگاه.
- بلاغی، سید عبدالله (۱۳۶۹ ه. ش) انساب خاندان های نائین (شطرنج العرفا) جلد پنجم.
- بهتویی، حیدر (۱۳۷۷ ه. ش) کرد و پراکنده‌گی او در گستره‌ی ایران زمین، تهران، ناشر مولف.
- بیات، عزیزالله (۱۳۸۳ ه. ش) کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تهران، امیرکبیر.
- توحیدی، کلیم الله (۱۳۶۴ ه. ش) حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران، ج ۲، مشهد، چاپخانه کوشش.
- حکمت (۱۳۴۳ ه. ش) دائره‌المعارف ایران شهر، تهران، نشر بینا.
- خضری، سعید (۱۳۷۹ ه. ش) جغرافیای طبیعی کردستان موکریان، با مقدمه دکتر محمد رضا ثروتی، تهران، نشر ناقوس.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۷ ه. ش) جلد اول، تهران، مرکز نزرگ دیره‌المعارف اسلامی.
- رزم آرا، علی (۱۳۲۰ ه. ش) جغرافیای نظامی ایران، گیلان و مازندران، دانشگاه تهران.
- رزم آرا، علی (۱۳۲۰ ه. ش) جغرافیای نظامی لرستان، تهران، بی نا.
- رهر برن، کلاوس میثائیل (۱۳۴۹ ه. ش) نظام ایالت در دوره صفویه، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ساکی، علی محمد(۱۳۴۳.ش)جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان، خرم آباد، کتاب فروشی محمدی.
- سمیعا، میرزا(۱۳۷۸.ش)تذکره الملوک یا سازمان اداری حکومت صفوی با تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ سوم، تهران ، نشر امیر کبیر.
- سنندجی، شکرالله(۱۳۷۵.ش)تحفه ناصری درتاریخ وجغرافیای کردستان، تهران، نشر امیر کبیر.
- صفی نژادر، جواد (۱۳۸۱.ش) لرهای ایران، تهران، نشر آتیه.
- طاهری، ابولقاسم (۱۳۴۸.ش) جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان، تهران، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- فرای.ن.ریچارد (۱۳۵۸.ش) عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه‌ی مسعود رجب نیا، نشر سروش، تهران.
- فیلد، هنری(۱۳۴۳.ش) مردم شناسی، ترجمه عبدالله فریار، تهران، ابن سینا.
- کاظمی، ایرج(۱۳۷۶.ش) مشاهیر لر، خرم آبد ، افلاک.
- کیهان، مسعود(۱۳۱۱.ش)جگرافیای مفصل ایران، ج ۲، تهران ، ابی سینا.
- گروسی، حسنعلی خان امیر نظام (۱۳۸۴.ش)منشئات امیرنظام گروسی، به کوشش علی محمدی برنجه، تهران، نشرسیب سبز.

- گلرین، محمد علی (۱۳۸۲ ه.ش) مینودر یا باب الجنه قزوین، چ دوم، قزوین، طه.
- لسترنج، گای (۱۳۶۴ ه.ش) جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، نشر علمی فرهنگی.
- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۷۸ ه.ش) خراسان شمالی، پژوهشی پیرامون تاریخ تحولات خراسان شمالی از آغاز تا انقلاب اسلامی، مشهد، آهنگ قلم.
- مردوخ کردستانی، شیخ محمد (۱۳۷۹ ه.ش) تاریخ مردوخ، تهران، کارنگ.
- مصاحب (۱۳۵۶ ه.ش) دائرهالمعارف مصاحب، تهران، نشر بینا.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۹ ه.ش) جایگاه و تاریخ کارکرد خاندان دونبولی در تاریخ ایران از صفویه تا قاجار، اصفهان، نشریه‌ی تاریخ.
- میرنیا، علی (بی تا) ایل ها و طایفه‌های کرد، تهران، موسسه انتشاراتی نسل دانش.
- نوبان، مهرالزمان (۱۳۷۶ ه.ش) نام مکانهای جغرافیایی در بستر زمان، تهران، نشر ما.
- وقایع نگار کردستانی، علی اکبر (۱۳۸۱ ه.ش) حدیقه ناصریه در تاریخ و جغرافیای کردستان، به تصحیح توکلی، تهران، نشر توکلی.
- ورجاوند، پرویز (۱۳۷۷ ه.ش) سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین، ج ۳، تهران، نشر نی.

سه‌رچاوه‌کان به زمانی کوردی:

- ئەلحوسەینی، عەلی نەقی (٢٠٠٢ز) میژووی ٦٤١سالە ی فه‌رمانپه‌وایی ئەرده‌لانییه‌کان، وه‌رگێران له‌ فارسییه‌وه؛ ئاسۆس هه‌ردی، ده‌زگای سه‌رده‌م، سلێمانی.
- بدلیسی، شه‌ره‌فخان (٢٠١٧ز) شه‌ره‌فنامه، وه‌رگێرانی سه‌لاحه‌ددینی ئاشتی، سلێمانی، بنکه‌ی ژین.
- توفیق، زارصدیق (٢٠١٣ز) کورد و کوردستان له‌ سه‌رده‌می خیاڵه‌تی ئیسلامیدا، هه‌ولێر، ناوه‌ندی ئاوێر.
- خدر، موسا محه‌ممه‌د (٢٠١١ز) وینه‌ی کورد له‌ سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌ فارسییه‌کاندا، هه‌ولێر، چاپخانه‌ی رۆژه‌ه‌لات.
- خضری، سعید (٢٠١٣ز) جغرافیای تاریخی اردلان از (٥٦٤، ه.ق تا به‌ امروز) کۆی وتاره‌کانی ئەرده‌لان ناسی، به‌رگی یه‌که‌م، هه‌ولێر، به‌رپه‌یه‌به‌رایه‌تی چاپخانه‌ی رۆشنییری.
- رۆژه‌یانی، محه‌ممه‌د جه‌میل (١٩٩٢ز) فه‌رمانپه‌وایی موکریان، به‌غدا، وه‌زاره‌تی رۆشنییری و راگه‌یاندن، ده‌زگای رۆشنییری و بلاوکردنه‌وه‌ی کتیب.
- زند، کریم (٢٠٠١ز) جوگرافی کوردستان، سلێمانی، ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م.
- فیلچفسکی، ئۆ. ل (٢٠١٦ز) نه‌ژادی کورد، په‌وه‌تی میژوویی دروستبوونی میله‌تی کورد، وه‌رگێرانی په‌شاد میران، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی رۆژه‌ه‌لات، هه‌ولێر.

سه‌چاوه‌کان به زمانی ئینگلیزی:

- Encyclopedia of Islam, New Edition, Leiden, Brill, 1997, Vo V.
- Encyclopedia Iranica (1988) Bani Ardalán, Vol, III, Feb, 7, Oberling.
- D. N. Mackenzie (1961) "The Origins of Kurdish," Transactions of the Philological Society, Vol, 60, Issue 1.

Abstract

With the establishment of the Safavid Shi'ite state (1501-1722) in Iran in the early sixteenth century, important geography and the rich regions of Kurdistan came under attack from the destructive army of Qizilbash. However, due to the rise and fall of the Safavid powers and the continued occupation of their forces over the Kurdistan Region, it is still difficult to determine the real geographical range of the Kurds in this era, because the set of influential factors such as their strengths and weaknesses of rulers and princes, the volatile nature of their internal and external conflicts, and the longing of foreign powers to occupy their wealthy territories over the instability of these borders, played a significant role. In the aftermath of this study, in order to identify the Kurdish geography and the real boundaries of the Kurdish-inhabited areas in the Safavid era, we take refuge in the historical sources of that era before identifying the borders of Kurdish emirates. There were also some remote areas such as Khorasan, Gilan, and Mazandaran, where groups of the original Kurdish tribes of Kurdistan were abducted by the Safavid kings for political and military purposes in their ancient areas and were relocated and relocated to other places. Many of them still live there.

Keywords: Safavid state, Kurdish nation, Kurdish geography, Kurdish emirates, Kurdish settlements.

ملخص البحث

مع تأسيس الدولة الصفوية الشيعية (١٥٠١-١٧٢٢) في ايران بداية القرن السادس عشر، وقعت المناطق المهمة والثرية في كردستان تحت وطأة الهجوم المدمر لجيش قزلباش و نظرا لتذبذب نفوذ الصفويين و هيمنتهم على كردستان عسرئذ، فأن تحديد الجغرافية الحقيقية للكورد مسألة صعبة و ذلك راجع الى عوامل عدة منها قوة وضعف الأمراء و الحكام و تراجع نسبة استقرار سلطتهم في المنطقة، فضلا عن المحاولات الدؤوبة للقوى الخارجية بغية الإستيلاء على المناطق الغنية في كردستان، كل ذلك ادى الى تمدد وتقلص سلطتهم وبالتالي كان لها اثرها البالغ في عدم استقرار المنطقة، من هذا المنطلق، خصص البحث لتحديد المناطق الجغرافية للتواجد الكردي خلال العصر الصفوي، وذلك بالإعتماد على المصادر الأصلية، اذ نحاول ان نحدد حدود الامارات الكوردية الموجودة اي المناطق المعروفة تاريخيا بكونها موطن الكورد، فضلا عن إظهار التواجد الكوردي في المناطق النائية مثل خوراسان و جيلان و مازندران حيث اسكن هناك بعض القبائل الكوردية الأصلية من قبل الصفويين و ذلك لأغراض ساسية وعسكرية، اذ تم فصلهم عن مناطقهم الأصلية و تم تهجيرهم، ولايزال هناك عدد لا بأس به من الكورد في تلك المناطق.

الكلمات المفتاحية: الدولة الصفوية، موطن الكورد، جغرافية الكورد، الامارات الكوردية، المناطق الكوردية.